

כיבוש העיר שומרון

בידי יוחנן הורקנוס:

העילה להטלת המצור, היישוב

היהודי בחבל עקרבא, והריסת

העיר סמאריה

תיאור כיבוש העיר שומרון בידי יוחנן הורקנוס (שנת 107/108 לפה"ס¹) בספרו של יוספוס 'קדמוניות היהודים' (יג, 283-275) הוא מן הסבוכים במסכת הסיפורים של יוספוס על מדינת החשמונאים. המידע בספר השלושה-עשר ובראשית הספר הארבעה-עשר של 'קדמוניות היהודים', המקור העיקרי והיחיד הרצוף שבידינו לתולדותיהם של השליטים החשמונאים (לבד מן התקציר במלחמת היהודים א, 158-50, שקדם לו), הוא כשלעצמו אולי הבעייתי ביותר מכל הפרקים בספר 'קדמוניות היהודים' על תקופות המשנה של ימי הבית השני. לפיכך יש לבדוק בדיקה מדוקדקת כל פרט ופרט בחלק זה של חיבורו של יוספוס, לזהות את המקורות שמהם הורכב כל פרק ופרק וכל סעיף וסעיף, להתחקות אחר מקורות המידע של אותם מקורות ולברר את התכונות, את המאפיינים ואת המטרות של כל אחד מאלה. זו מלאכה 'כירורגית' לא קלה, שמותירה לעתים רק מידע היסטורי מועט שניתן להסתמך עליו.²

- 1 על תאריך המצור והכיבוש לאור העדות של הידיות הרודיות ראו לאחרונה: G. Finkielsztein, 'More Evidence of John Hyrcanus I's Conquests: Lead Weights and Rhodian Amphora Stamps', *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society*, 16 (1998), p. 49; וראו גם להלן בהערה 9. המאמר בכללותו מביא חומר רב ערך לשיחזור מהלכי הכיבושים החשמונאים והרס הערים ההלניסטיות, בעיקר מן החותמות הרודיות ומספר משקולות, והוא ראוי לתשומת לב מרבית של ההיסטוריונים.
- 2 ראו על כך: ב' בר-כוכבא, 'אנטיכוס "החסיד" והורקנוס הטיראן - פרק בהיסטוריוגרפיה של מדינת החשמונאים', *ציון*, סא (תשנ"ו), עמ' 7-44; ובקצרה: הנ"ל, 'מחקר תקופת הבית השני - הכשרה, אמצעים, שיטות ויעדים', *קתדרה*, 100 (מנחם-אב תשס"א), עמ' 156-159.

אשר לסיפור כיבוש העיר שומרון, אמנה מקצת השאלות שעולות בעקבותיו: מהם מקורותיו של יוספוס לפרשה ומה מידת מעורבותו במסירת ובעיבוד החומר? מה פשר הכפילויות, החזרות והסתירות הפנימיות ברצף הסיפור? מדוע שולבה הפרשה בתיאור ההשתלטות של בני הורקנוס על בית-שאן? מיהו אותו אנטיוכוס שאנשי שומרון הנצורים קראו לו לעזרה (קדמוניות היהודים יג, 277-278, 283, לעומת מלחמת היהודים א, 65)? מי הם קלימנדרוס ואפיקרטס שניהלו את המלחמה בהורקנוס כדי לאלץ אותו להסיר את המצור (קדמוניות היהודים יג, 279-280)? מה טיבה של העילה אשר שימשה את הורקנוס לפתיחת המצור על שומרון? מי היו ה'מריסנים' שהותקפו על ידי אנשי שומרון? מה היה ההרכב האתני והחברתי של תושבי סמאריה? כיצד נוצרו הנתונים המגוזמים בנוסח שבידנו על ממדי מערכת המצור שכוון הורקנוס סביב לעיר (שם, 276)? מהי הכרונולוגיה היחסית והמוחלטת של האירועים לשלביהם השונים, ומתי נכבשה שומרון? מהי הדרך המיוחדת בה בחר הורקנוס להרוס את העיר? באיזו מידה תואם הסיפור על הריסת שומרון את הממצא הארכאולוגי והנומיסמטי? מי התגורר באתר לאחר הריסתו, ואיזו רמת פעילות התנהלה בו? אימתי הוקמה העיר מחדש? מהו המקור לסיפור על ה'קול' האלוהי ששמע הורקנוס במקדש (שם, 282)? על איזה אירוע בדיוק התבשר הורקנוס, על פי הסיפור, מפי אותו 'קול'? מה הקשר בין הסיפור הנזכר ובין האמור במקורות התלמודיים בדבר 'בת-קול' ששמע יוחנן הורקנוס יוצאת מקודש הקודשים, וכיצד התגלגלו והשתבשו המסורות?³ ועוד שורה של שאלות היסטוריות, בראש ובראשונה על הסיבות להריסת העיר, על הזיקה העניינית והכרונולוגית שבין המערכה בשומרון למאבקים הבלתי פוסקים על השלטון בבית סלאוקוס ובבית תלמי (לרבות ההתמודדות בין קלאופטרה השלישית לבנה תלמי לתירוס) ולהתפתחויות הפנימיות במדינת החשמונאים, וכן קשיים פילולוגיים וטופוגרפיים נוספים שטרם זכו לעיון הולם או לדיון כלשהו. במאמר זה אתמקד בשתי סוגיות שהביכו לא מעט את חוקרי ארץ-ישראל: ההסבר של יוספוס להטלת המצור על ידי הורקנוס, ממנו מסתעפת שאלת התפתחותו של היישוב היהודי בחבל עקרבא, ותיאור הריסת העיר סמאריה בידי הורקנוס. על כל השאר אייחד את הדיבור במסגרת אחרת.⁴

א. העילה לפתיחת המצור

על העילה – או האמתלה – להטלת המצור אומר יוספוס (קדמוניות היהודים יג, 275):

μισοσπνηρῶν τοῖς Σαμαρεῦσιν ὑπὲρ ὧν Μαρισηνοὺς ἀποίκους ὄντας Ἰουδαίων καὶ συμμαχούς
ἡδύατταν, ὑπακούοντες τοῖς τῶν Σύρων βασιλεῦσιν⁵

3 'נצחו טליא דאזלו לאגחא קרבא באנטוכיא' (תוספתא, סוטה יג, ה [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 319]); וכן: ירושלמי, שם ט, יג (כד ע"ג; 'דאגחא... באנטוכיא'); בבלי, שם לג ע"א; שיר השירים רבה ה, יא.

4 דיון נרחב בכל השאלות שנמנו לעיל נמצא בספרי על מדינת החשמונאים ההולך ונכתב בסיוע הקרן הלאומית למדע.

5 נוסח הכתוב – בהיעדר הוצאה מעורכנת – על פי מהדורת ניוה: B. Niese, *Flavii Iosephi Opera*, III, Berlin 1892, p. 202. השינויים שהביא ניוה מתוך כתבי-היד בנקודות המכריעות לדיון אינם תופסים: בשני כתבי-יד (P, F¹) שנטל ממנו) נמסר: ἀποικοῦντας Ἰουδαίους, במקום: ἀποίκους Ἰουδαίων. אך אין זה אלא שילוב שגוי של שתי המילים הראשונות שגרר שינוי של היחסה במילה השלישית בידי עורך או מעתיק. אשר לשם F¹ P, Μαρισηνοὺς, וכ"י V, שהתבסס עליהם – Μαρισηνοῦς, לאור מבנה שמות התואר

על שפגעו [הרעו ל...] ב'מריסנים', אשר היו (בשל היותם) 'אפאויקים' (מתיישבים, מתנחלים) של היהודים וגם בעלי ברית [שלחם], כשהם (אנשי שומרון) מצייתים [ממלאים את ציפיותיהם של...; מתואמים עם...] למלכי סוריה).

ההנמקה דלעיל נתפסה כמוזרה בעיני חוקרים רבים. השם Marisēnoi, שנראה במבט ראשון כמכוון לתושבי מרשה – העיר האדומית-פיניקית המעטירה שבשפלת יהודה – מוקשה מאוד מבחינה היסטורית. משום כך הועלו הצעות מהצעות שונות לקשור אותו לאתרים בהר שומרון ובשוליו שלשמים צליל דומה, או לתיקון הנוסח שבכתב-היד. יהא הויהוי אשר יהא, תיאור של יישוב כלשהו בהר שומרון כמורכב מ"אפאויקים" של היהודים וגם בעלי ברית [שלחם] נשמע תמוה למי שאינו מודע לטרמינולוגיה של תנועת הקולוניזציה היוונית. המשפט לכאורה סותר את עצמו: אם מדובר במתיישבים של היהודים – הרי הם יהודים, ואם הם 'בעלי ברית' של היהודים – הרי שאינם יהודים. אפסח על דברים שונים ומשונים שנאמרו בעניין זה במחקר, ואסתפק בהבאת דברי אחד החוקרים שמהם עולה היכרות מסוימת עם הטרמינולוגיה היוונית המופיעה בדברי ההנמקה של יוספוס, ומשום כך ראוי לעיין בהם:

דומה כי הפיתרון הנכון צריך להסתבר מלשון הטקסט פשוטו כמשמעו, כלומר המדובר הוא ב'מתיישבים ובעלי ברייתם של היהודים' שהובאו על ידי יוחנן הורקנוס מאיזור מרשה שבאידומיאה ויושבו באיזור הכיבוש בשומרון על מנת להזק את האחיה החשמונאית בו. המונח ἄποικοι (= מתיישבים) מדבר בעד עצמו, וראוי הוא להתפרש במדויק יותר במשמעות של 'מהגרים', אשר היגרו אל מחוץ למטרופולין שלהם; ככל הנראה באו במקרה זה מחוגי המתיידיים החדשים שבאידומיאה.⁶

על הסף ניכר באמור לעיל חוסר עקביות ביישום של המינוח והמסורת היווניים. אילו 'המטרופוליס', עיר האם של ה'אפאויקים' הנוכרת, אכן הייתה מרשה, מתיישבים שיצאו מקרבה (לרבות 'מתיידיים') היו מכונים 'אפאויקים של מרשה' ולא 'אפאויקים של היהודים'. כך למשל ה'אפאויקים' המתיישבים המתנחלים שהגיעו מתרה לקיריני הרחוקה במאה החמישית לפה"ס, לא הוצגו כ'אפאויקים' של ההלנים, אפילו לא של הדורים עליהם נחשבו, אלא של האי תרה אשר באיים הקיקלדיים, בו נולדו וממנו יצאו לצפון אפריקה. אך ננית לרגע קט לרקדוקי השוואה ומינוח, ונבתן האם לאור מהלך האירועים והנסיבות ההיסטוריות אפשר שהכתוב מדבר באדומים מגוירים – כפי שהוצע במובאה דלעיל – או שמא – כפי שסבורים אחרים – במתיישבים יהודים ממרשה 'שהגרו' צפונה להר שומרון. יוספוס קובע במפורש כי מרשה ואדורים נכבשו בידי יוחנן הורקנוס בכוח הזרוע (קדמוניות היהודים יג, 257). החפירות והממצאים המגוונים שנחשפו במרשה בשנות התשעים של המאה שעברה הוכיחו כי היה זה כיבוש אלים, והראו כי העיר נעזבה לכל הפחות מחלק מתושביה, ורבעים חשובים מתוכה הוחרבו בשנת 111/112 לפה"ס.⁷ כעבור זמן קצר נכבשו ונהרסו גם שכם והמקדש בהר

הנגזרים משמות גאוגרפיים בלשון העברית ותעתיקם היווני ברור שלפנינו שגיאות של מעתיקים.

6 א' כשר, כנען, פלשת, יוון וישראל: יהודים והערים ההלניסטיות בתקופת הבית השני, ירושלים תשמ"ח, עמ' 121.

7 ראו לאדורונה: A. Kloner, 'The Economy of Hellenistic Marisa', Z.H. Archibald, J. Davies et al. (eds.), *Hellenistic Economics*, London & New York 2001, p. 111; idem, *Maresha: Final Report*, I (IAA Reports), Jerusalem (in press), Ch. I. כל זאת בנוסף למספר פרסומים קודמים (כגון: 'מרשה', קדמוניות, 95-96 [1991], עמ' 70-85). עיינו גם: D. Barag, 'New Evidence on the Foreign Policy of John Hyrcanus I', *INJ*, 12 (1992-1993), pp. 4-12.

גריזים.⁸ כשלוש שנים לאחר כיבוש מרשה, יצא יוחנן הורקנוס שוב צפונה, הטיל מצור על שומרון, וכבש אותה בשנת 107/108.⁹ גם מי שרוצה להאמין ב'גיוור מרצון' של האדומים,¹⁰ יתקשה להסביר כיצד מכל בני עשו או מקרב הפניקים שישבו בקרבם נבחרו דווקא תושבים ממרשה, שכל כך עלתה לה מידי הורקנוס, כדי להתיישב בלב השומרון ולשמש ראש חץ לדחיקת דגלי השומרונים, וכל זאת לכל המאוחר שלוש שנים לאחר כיבושה של מרשה. גם אדומים שלא מבני מרשה – אם התגייירו מרצון, ואין אני מאמין בכך¹¹ – לא היו נשלחים בשלב כה מוקדם למשימה אשר כזו. ויש לקוות שלא יבוא מי שישווה אותם ללוחמים האדומיים בימי המרד הגדול, כ-180 שנים מאוחר יותר. ואם מדובר בקבוצה של 'משתפי פעולה', היכן הייתה תועלתם אם לא במחוז מולדתם?

ואם תמצא לומר שאין הכוונה אלא למתיישבים יהודים אשר קנו להם אחיזה במרשה עם כיבושה והריסתה, ולאחר מכן הועברו צפונה להר שומרון או לסביבתו הקרובה, כמה זמן עמד לרשותם לשם

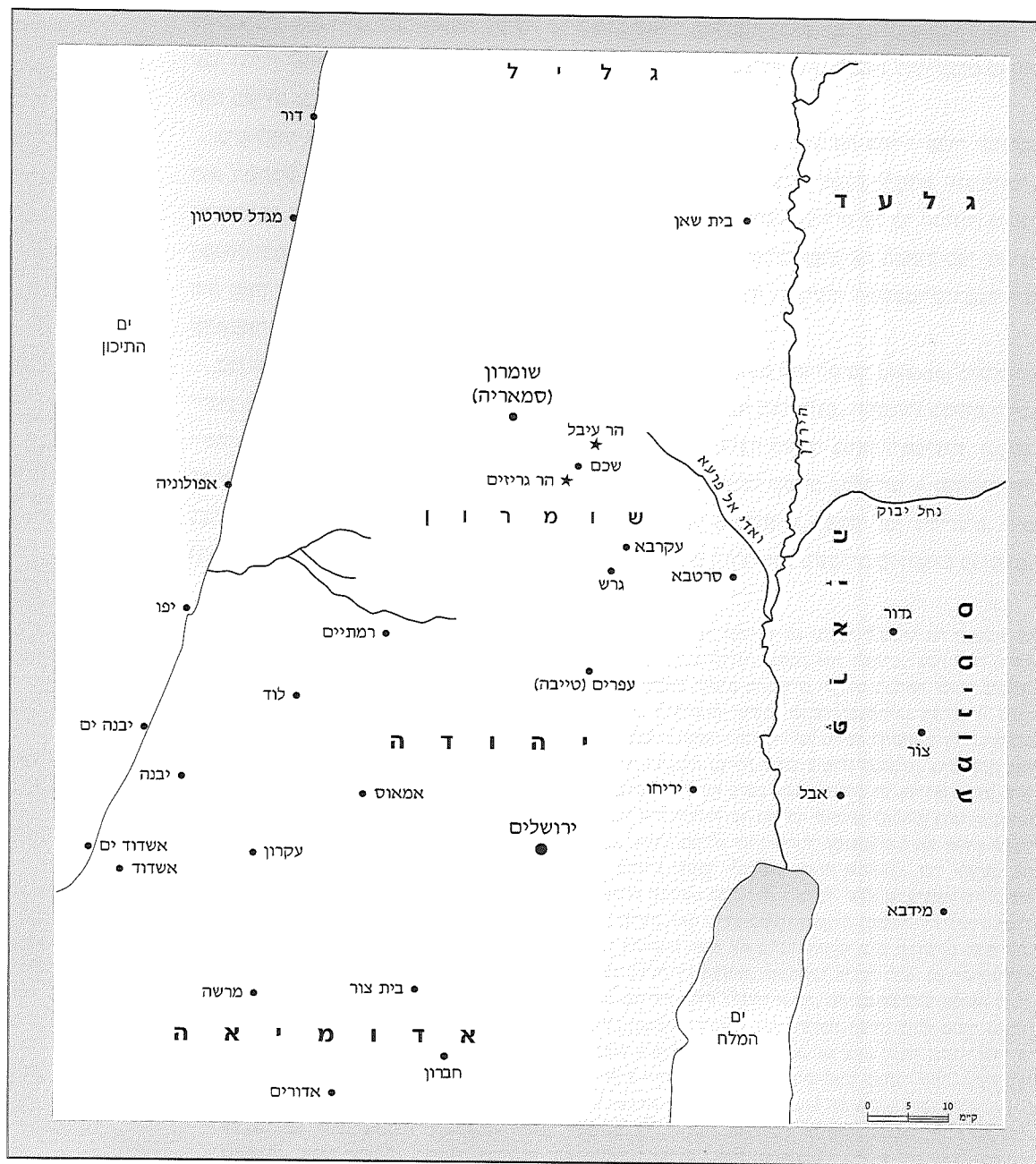
שיספוט (וכנראה לא ניקולאוס) שיבש את רצף האירועים והכרונולוגיה של כיבושי יוחנן הורקנוס באדומיאה ובהר גריזים-שכם, הערתי כתריסר שנים לפני התפירות על פי שיקולים היסטוריים ואחרים בספרי מלחמות החשמונאים, ימי יהודה המקבי, ירושלים תשמ"א, עמ' 145 הערה 5, וביתר הרחבה: B. Bar-Kochva, *Judas Maccabaeus*, Cambridge 1989, pp. 560–562. הסיבה לשיבוש: פיזור הידיעות על היהודים בתוך רצף התאור 'המעגלי' של העולם המיושב על פי מחזורי השנים והאולימפיאדות בחיבורו של ניקולאוס, שהיה עמוס מידע ופרטים לעיפה, יחד עם שיטות איסוף החומר על ידי יוספוס.

8 מבין הפרסומים של י' מגן על התפירות בהר גריזים ראו לעניין זה בסיכום האחרון: 'הר גריזים – עיר מקדש', קדמוניות, 120 (תשס"א), עמ' 114–115, 118.

9 על הכרונולוגיה ראו: פינקלסטין (לעיל, הערה 1), המוסיף לתיארוך המקובל של נפילת העיר עוד פרטים חשובים על זמני השלבים השונים של המערכה שקדמה לכיבוש.

10 כך סבור א' כשר, אדום ערב וישראל: יהודים ועמי הספר בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 50–76, בעקבות כמה מקדמיו.

11 ראו בהתייחסות לרברי סטרבון-פוסידוניוס: ב' בר-כוכבא, "היהדות של משה" והיהדות של ימי הבית השני – האתנוגרפיה היהודית של סטרבון, תרביץ, סו (תשנ"ז), עמ' 325–326, בייחוד בהערה 83, ושם גם הפניות לתגובותיהם של י' שצמן ול' פלדמן על תאוריית ה'גיוור מרצון'. עיינו גם: M. Goodman, *Mission and Conversion: Proselytizing in the Religious History of the Roman Empire*, Oxford 1995, pp. 76–77. S.J.D. Cohen, *The Beginnings of Jewishness; Boundaries, Varieties, Uncertainties*, Berkeley-Los Angeles 1999, pp. 110–119, esp. 117–118. האחרון סבור שתושבי מרשה ואדורים גוירו בכוח הזרוע (בניגוד לאוכלוסייה הכפרית). והרי בסוגיה שלפנינו בתושבי מרשה עסקינו. מאמר מפורט מפרי עטו של ישראל שצמן ('על גיוורם של האדומים'), הודתה מכול וכול את תאוריית 'הגיוור מרצון', עומד לראות אור בקרוב בספר היובל לכבוד פרופסור אוריאל רפפורט (בהוצאת מרכז זלמן שזר). התאוריה הנזכרת אינה אלה חוליה במסכת המאמצים האפולוגיים למיניהם של מספר חוקרים לעצב דמות נאה וחסודה (במושגים מודרניים, המנותקים מהמצאות העתיקה) של השליטים החשמונאים. דומה שהגיעה העת לחדול מן הניסיונות להכתיש את העדויות שבמקורות ההיסטוריוגרפיים על ממדי ההרס שבוצע על ידי החשמונאים בלא מעט מן הערים ההלניסטיות בארץ ישראל (תגובה קצרה על נסיונות ההכחשה – בהם גם כאלה הסותרים את עצמם – ראו: B. Bar-Kochva, *Pseudo Hecataeus 'On the Jews': Legitimizing the Jewish Diaspora*, Berkeley 1996, pp. 294–295). העדויות הארכאולוגיות ו/או הנומיסמטיות משורה של יישובים בהם נערכו סקרים או תפירות של ממש היא חד משמעית. למשל: מרשה, סמריה, פילוטריה, באר-שבע, יבנה-ים, אשדוד, עזה, רפיח, פלה, סקיתופוליס, בית ציידא, שכם והר גריזים (שתי הדוגמאות האחרונות הן רק טיפולוגיות). במגדל סטרטון, לימים קיסריה, השאלה אינה ניתנת לבדיקה משום פעולות ההרס המאסיביות שנעשו על ידי הורדוס כהכנה לבנייתה מחדש של העיר אותה קומם גבניוס בשעתו. כיוצא בזה אפולוניה, מתחת ההרס של הבניה המאוחרת. רוב פעולות ההחרבה של הערים שנגמנו לעיל הוצאו לפועל דווקא על ידי יוחנן הורקנוס, ורק מיעוטן על ידי אלכסנדר ינאי. בעניין אחרון זה שגו המקורות, כמסתבר, בשל הנטייה המובנת של ניקולאוס למסור בכמה מקרים במסגרת חיבורו על ההיסטוריה האוניברסלית – שהיה רחב היקף בלאו הכי – רק רשימות מסכמות ולהסתפק בהן. את מעשי החשמונאים יש לראות בפרספקטיווה של הווי התקופה ונסיבותיה, ולא על פי משאלות לב וערכים אבסולוטיים בני זמננו.

התיישבות כזו במרשה, שגם הספיק להקנות להם את השם 'מריסנים', לאפשר להם לעקור פעם נוספת ממקומם ולהתיישב בהרי שומרון, ואף להפוך למוקד של התנכלות מצד אנשי שומרון-סבסטיה? וכול זאת עוד לפני הטלת המצור על סבסטיה? ובמה היה במעבר חפוז שכזה כדי להועיל

לאינטרסים היהודיים יותר מאשר תקיעת טריו בלב האזור האדומי? והאם לפני כיבוש הגליל ותבלי עבר הירדן המזרחי סבל יוחנן הורקנוס ממחסור בכוח אדם, כזה שאילץ אותו לפנות מתיישבים מאזור שזה מקרוב נכבש, כדי לאיים התנחלויות חדשות?¹²

ניקולאוס איש דמשק – המקור של יוספוס לסעיף הנדון¹³ – לא כתב את ספריו עבור יהודים. הוא השתמש במינוח יווני המבוסס על המורשת הקלסית, מינוח שהיה מכוון לקורא יווני-רומי, ושקורא זה הבין אותו. יוספוס העתיק במקום זה את דבריו כמות שהם; מעידים על כך המינוח היווני המנהלי-המדיני והדיוק בכל גווניו יחד עם סימנים אחרים.¹⁴ יש לפרש אפוא את הכתוב כפי שיווני היה מבין אותו, לאור המורשת של הקולוניזציה היוונית והמינוח והתיעוד המשפטיים-המנהליים שהתפתחו בעקבותיה.

בני המקום שהתקיפה העיר שומרון מכונים בשם apoikoi. יישובם הוא לפיכך apoikia, מילולית: יישוב מרוחק מהבית, לאמור: יישוב שייסדו אנשים שיצאו בצוואת ממולדתם, והתנחלו במקום חדש. ייסוד ה'אפאיקיות', שהחל בעולם היווני מקדמת דנא, צבר תאוצה בעיקר במאה השביעית, ונמשך גם לאחר מכן. הגורמים לכך היו שונים ומגוונים: בראש ובראשונה קשיים כלכליים – תקופות של בצורת, מחסור בקרקעות ראויות לעיבוד, גידול ניכר של אוכלוסייה בפרקי זמן מסוימים, הים הגועש והאכזר סביב לאיים היווניים שגבה מחיר יקר מדייגים ויורדי ים, משברים פוליטיים פנימיים,

12 ראו להוכיח גם הצעה נוספת: ג'רלד פינקילסטין (לעיל, הערה 1), עמ' 48-49, מנסה להסביר את הממצא של שתי חותמות רודיות, ובעיקר שתי משקולות יווניות ובהן מגן מוקדוני, משנת 108 לפה"ס, שנה שבה מרשה אמורה הייתה להיות חרבה, באמצעות תאוריה נועזת: הורקנוס הושיב מתנחלים יהודים במרשה לאחר כיבושה בשנת 111/112. היישוב הצעיר הותקף על ידי היוונים-מוקדונים תושבי שומרון-סמאריה. פעולה זו נתנה להורקנוס עילה לצור על סמאריה. ריתוקו של הורקנוס למצור אפשר לתקופה של מרשה להשתלט עליה ולהקים בה מנהל בסגנון יווני-הלניסטי, עד שנאלצו לנטוש אותה בעקבות נפילת עירם שומרון-סמאריה. ברם קשה מאד להאמין כי אנשי שומרון, אשר הסכנה החשמונאית התדפקה על סף ביתם לאחר כיבוש הר גריזים ושכם, ראו עצמם מחויבים להתגנות על התרבות ההלניסטית ברחבי ארץ-ישראל עד כדי כך שההינו להסתכן ולגרוע באופן משמעותי מכוח המגן המוגבל מטבעו של עיר מולדתם, שנפל ממילא לאין שיעור מפוטנציאל כוח האדם שעמד לרשות הורקנוס, וכתתו רגליהם למרשה הרחוקה, בדילוג מעבר למדינת יהודה שבתווח, כדי לקומם את חרבותיה, על כל הקושי וחוסר הסבירות הצבאית והמעשית הכרוכה בכך. ולא זו בלבד, אלא שבעיצומו של המצור הכבד על עיר מולדתם המשיכו בהרפתקאה, כבשו את מרשה, ואף טרחו בכינון מוסדות ומשטר הלניסטי במקום. ומדוע, דרך משל, לא הגיבו בדרך דומה כאשר יוחנן הורקנוס כבש את מרכזי השומרונים שבחצרים האחוריות, יישובים שעם תושביהם קיימו שיתוף פעולה הדוק משך דורות לא מעטים, וכמסתבר הייתה להם גם זיקה אתנית עמום? הממצא הארכאולוגי החריג משנת 108 שהתגלה במרשה קורא להסבר שונה, מה גם שכמותו צנועה למדי. 13 זיהוי של ניקולאוס כמקור לסעיפים 275-277 (העילה והמצור) ולסעיף 281 (הריסת העיר) עולה מתוך הדמיון הענייני והלשוני הבולט לגרסתו המקוצרת של יוספוס ב'מלחמת היהודים' (א, 64-66). וכבר נמנו וגמרו כי סיפורו של יוספוס על ימי מדינת החשמונאים ב'מלחמת היהודים' השתמש בניקולאוס כמקור יחיד. התייחסות ספציפית קצרה למקורו של הקטע הנדון ראו: G. Hölscher, *Die Quellen des Josephus für die Zeit vom Exil bis zum jüdischen Kriege*, Leipzig 1904, pp. 13, 16, ושם גם על החלפת אנטיוכוס גריפוס (אספנדיוס) באנטיוכוס קיזיקנוס. סיפור המלחמה בשומרון בכללותו ב'קדמוניות היהודים', אליו נספח סיפור כיבוש בית-שאן, (סעיפים 275-283) מציג דוגמה מאלפת לעבודת השילוב הרשלנית של קטעי מקורות המאפיינת את יוספוס. במקרה דנן 'נתפרו' זה לזה, מעשה רצען, סעיפים ומשפטים מניקולאוס, סטרכון ומקור יהודי פנימי, שלא ברצף הנכון ובלא התאמה עניינית (לרבות סתירות וכפילויות), ובתווח – דברי הרמוניזציה מטעים ומשפטי קישור טפלים מפרי עטו של יוספוס עצמו.

14 ראו להלן, עמ' 30, הערה 60.

מריבות בקרב המשפחות השליטות ובינן לבין עצמן, מחלוקות על ירושת השלטון, מעשי רצח שחייבו היטהרות, ובמאה החמישית והרביעית – גם מטרות צבאיות שהיו כרוכות בשאיפות האימפריאליות של כמה ערים יווניות, אתונה בראש ובראשונה.¹⁵

סביב תנועת הקולוניזציה היוונית, התפתחה בסמיכות זמן ספרות ענפה, מרביתה כמנהג התקופה בטקסטים שיריים, אפיים וליריים גם יחד, ולעיתים בפרוזה, או במה שנקרא 'פרוזה קצובה'.¹⁶ ואולם מכול אלה שרד אך מעט, ועיקר המידע בן התקופה שבידנו על ראשית הקולוניזציה היוונית שאוב מן המחקר הארכאולוגי. לעומת זאת מרובה המידע על ההתנחלויות הקדומות והמאוחרות גם יחד במקורות ספרותיים שמן המאה החמישית ואילך, אצל היסטוריונים (בעיקר הרודוטוס ותוקידידס), אתנוגרפים, גאוגרפים, ביוגרפים, כותבי סיפורי מיתולוגיה ואפילו פילוסופים. ערך מיוחד נודע ל'הכרזות ייסוד', או כפי שכונו בשעתם 'הסכמי (חוזי) ייסוד', שנשתמרו – לרוב בצורה פגומה – במספר כתובות שנתגלו ב'אפאוקיות' או בסביבתן הקרובה. ואולם גם תעודות אלו, שנכתבו ב'זמן אמת', אינן קודמות למאה החמישית לפה"ס. הן מנוסחות כהחלטת אסיפת העם ('ה'אקלסיה'), ונחלקות לטיפוסים שונים, שבהם מרכיבים מגוונים. העיקריים שבהם: סיפור מעשה ההתנחלות על שלבי השונים, לרבות פעולות ההתארגנות הראשונות; הגדרת מערכת היחסים בין 'האפאוקיה' ל'מטרופוליס'; חוקת המקום או מספר חוקים בסיסיים שהתקינו המייסדים, ועוד כהנה וכהנה.¹⁷

ב'ספרות הייסוד', ובדיווחים על הייסודים למיניהם, בולטת הנטייה לגלוריפיקציה ולסכמטיזציה של מעשי הייסוד, ובעיקר של דמות 'המייסד' ומפעלותיו. משום כך יש המפקפקים באמינות ההיסטורית של התמונה המצטיירת מן המקורות הספרותיים של המאה החמישית ואילך, לכול הפחות לגבי מהלכי הקולוניזציה של המאות שקדמו לה.¹⁸ קיימת, בין השאר, גם מחלוקת

15 ככל נושא מסוגו בהיסטוריה היוונית, הביבליוגרפיה עליו רחבה מדי ים. אפנה רק למקצת מן הספרים שיש בהם כדי למצות אחת או יותר מן הסוגיות החשובות: C. Bérard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité, l'histoire et la légende*, Paris 1941; idem, *L'expansion et la colonisation grecques jusqu'aux guerres médiques*, Paris 1960; M. Sakellariou, *La migration grecque en Ionie*, Athènes 1958; C. Roebuck, *Ionian Trade and Colonization*, New York 1959; C.J. Graham, *Colony and Mother City*, Manchester 1964; idem, 'The Colonial Expansion of Greece', *The Cambridge Ancient History*², III, 3, Cambridge 1982, pp. 82–159; Idem, *Collected Papers on Greek Colonization*, Leiden 2001; A. Asheri, 'Distribuzioni di terre nell' antica Grecia', Torino 1966; J. Boardman, *The Greeks Overseas*³, London 1980; W. Leschhorn, *Gründer der Staat: Studien zu einem politisch-religiösen Phänomen der griechischen Geschichte*, Stuttgart 1984; B. Isaac, *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*, Leiden 1986; I. Malkin, *Religion and the Colonization in Ancient Greece*, Leiden 1987; J.-P. Descoeudres (ed.), *The Colonists and Native Populations*, Oxford 1990; C. Dougherty, *The Poetics of Colonization: From City to Text in Archaic Greece*, Oxford 1993; G.R. Tsatschladze (ed.), *The Greek Colonization of the Black Sea Area*, Stuttgart 1998 (esp. pp. 7–68).

16 על ספרות זו ראו בעיקר: P.B. Schmid, *Studien zu griechischen Ktisissagen*, Freiburg (Switz.) 1947; וכן: דוהרטי, שם.

17 ראו את הסיכום של הנתונים העולים מן הכתובות: גרהם (לעיל, הערה 15, 'מחקרים מקובצים'), עמ' 40–70.

18 ראו למשל: מלכין (לעיל, הערה 15), עמ' 115 ואילך; I. Malkin, 'What's in a Name? The Eponymous Founders of Greek Colonies', *Athenaeum*, 63 (1985), pp. 115–130; D. Braund, 'Writing and Re-inventing Colonial Origins', in Tsatschladze (n. 15 above), pp. 287–296. לעומתם ראו את תגובתו של גרהם (לעיל, הערה 15, 'מחקרים מקובצים'), עמ' 7.

מתמשכת – בלתי מוצדקת – לגבי עצם אמינותה של אחת מהכרזות היסוד המפורטת ביותר, זו של קירני.¹⁹ ואולם חילוקי דעות אלו אינם מענייננו בהקשר של הדיון הנוכחי. כדי לאתר ולהעריך אל נכון את מקורם של דברי יוספוס ואת כוונתם, עלינו להתוודע לתדמית של תנועת ההתיישבות היוונית ולא לראליה של התהליך. הסיפורים והמסורות הפכו לחלק מן המורשת התרבותית ההלנית המשותפת, וכך השתקעו בתודעתם של בני הדורות המאוחרים. הם השפיעו גם על עיצובם של חיבורים ואקסקורסים אתנוגרפיים בכתביהם של אתנוגרפים בני התקופה ההלניסטית באשר לראשיתם והתפתחותם של עמים, לרבות של היהודים.²⁰

על פי התדמית המקובלת והמוסכמת, מבצעי ההתנחלות התנהלו על פי מתכונת מסורתית עתיקה יומין (כניסוחו של תוקידידס א', 24, 2): ביזמתה של העיר היוונית, ה'מטרופוליס', עיר האם, אורגנה קבוצה של צעירים כדי לצאת ולכוון יישוב חדש. המבצע לא היה מאולתר כי אם מתוכנן היטב, והמנהיגות העירונית נועצה באורקולום אשר בדלפי בדבר סיכויי ההצלחה של המבצע, וכך זכתה ההתנחלות לגושפנקה דתית. הקבוצה יצאה ליעד שנקבע מראש, לרוב בשטח ריק או דליל אוכלוסין שהיה בו פוטנציאל כלכלי מבטיח. עם זאת לא אחת היה מעשה ההתנחלות כרוך בפעולה צבאית כזו או אחרת, וזאת במקרה שהיעד עצמו או סביבתו היו מיושבים באוכלוסייה מקומית ותיקה וחזקה. חבלי ההתנחלות היו מרוחקים מעיר־האם, כגון במרחבי החופים של הים השחור, בדרום איטליה (שכונתה לימים 'יוון הגדולה' – *magna Graecia*), בסיקיליה, ואפילו בצפון אפריקה. במקרים מעטים יחסית הוקמה ה'אפאויקיה' בסמיכות־מה לעיר־האם. בראש המבצע עמד מנהיג שכונה בשם 'המייסד' או 'המיישב' (*oikistēs; ktistēs*). דמותו זכתה במרוצת השנים להילה מיוחדת ונעטפה במעטה של אגדה, ואף כוננו פולחן ומשחקים אתלטיים לזכרה. בספרות יוחסו לה כל הפעולות הכרוכות בייסודה של עיר: ארגון התושבים לכוח צבאי לשם התגוננות מפני התקפה אפשרית או מבצעים של כיבוש וגם פיקוד עליהם, בניין חומות ומתקנים צבאיים, קביעת דפוסי שלטון ומנהל, מתן חוקה ומערכת חוקים ליישוב החדש, וגם יזמות בתחום הדתי.

החומר התיעודי והספרותי מצביע על הנתק המעשי שנוצר עד מהרה מחמת המרחק הגדול בין ה'אפאויקיה', אשר הוכרזה וזכתה לא אחת להכרה כ'פוליס' לכל דבר, ובין עיר־האם, ה'מטרופוליס'. למעשה, הזיקה מצאה את ביטוייה – לבד מזיכרונות משותפים – רק בשמירה על הדת והפולחן של ה'מטרופוליס'. האלים – הפטרונים של עיר־האם – נתקבלו בדרך כלל כאלים של המושבה־ההתנחלות. ואולם ב'אפאויקיות' שנוסדו בסמוך לעיר־האם נשמרה בהכרח זיקה קרובה שהביאה להסכמים בדבר 'איסופוליטאה' ו'סימפוליטאה', במונחים של ימינו – אזהרות משותפת ואזהרות כפולה בהתאמה. מעמד כזה הוענק לעתים גם למושבות רחוקות ולאזרחיהן, אף שלא היה לו ערך מעשי. במושבות הסמוכות לעיר־האם היו ההסכמים הצבאיים עיקרי שמירת הנאמנות של המושבה החדשה לעיר־האם ותלותה הצבאית בעיר־האם, שכרגיל ביוון הייתה

19 עיינו: גרהם, שם, עמ' 83-112.

20 השוו לעיצוב דמותו של משה כמייסד 'אפאויקיה' ולתיאור ההתיישבות של בני ישראל ברוחה של ספרות הייסוד היוונית באקסקורסוס היהודי של הקסאיוס איש אבדרה (נשתמר אצל דיודורוס מ', 3, 8-1). ראו על כך: בר־כוכבא, פסאודו־הקסאיוס (לעיל, הערה 11), עמ' 30-33.

מסוכסכת תדיר עם שכנותיה, או – כמו אתונה, ופעמים ערים גדולות נוספות – היו באמתחתה תכניות אימפריאליות מרחיקות לכת. במקרים כאלו נחתם חוזה (sungraphē) של ידידות שהתייחס במפורש לברית צבאית (summakhia; מילולית: מלחמה יחדיו), לאמור התחייבות לעזרה צבאית הדדית שבה נטלו על עצמם שני הצדדים לסייע זה לזה בכל דרך אפשרית ולהימנע מלתמוך באויבי הצד האחר, אם בדרך פוליטית ואם בדרך צבאית. התושבים של 'אפאויקיה' היו אפוא 'בעלי ברית' (summakhoi) של ה'מטרופוליס', ולא אחת כונו כך במפורש.²¹

ניקולאוס איש דמשק, שהיה בעל השכלה יוונית שורשית, ושהראה את כוחו בכמה ז'אנרים ספרותיים (כתיבה היסטורית, ביוגרפית ופילוסופית), הכיר בהכרח – ככל סופר הלניסטי בשיעור קומתו – את 'ספרות ההתנחלויות' ואת המסורות הפזורות בו'אנרים אחרים על מערכת הנהלים והמושגים שהתפתחו סביב תנועת הקולוניזציה היוונית. יתר על כן: משמעותה המעשית של הטרימינולוגיה העתיקה לא חלפה ועברה מן העולם בימיו. כך למשל המונחים ה'מעודנים' הנוגעים ליחסי הזיקה והתלות הפוליטית והצבאית בין שולט לשלט אומצו על ידי הרומאים בתקופת האימפריה והקיסרות, בשינויים המתאימים, בעקבות המינוח של תנועת ההתיישבות היוונית – אם כי לא בהכרח בהשפעתו הישירה – כדי להגדיר את מעמדם של מלכים ונסיכים וסאלים, או כאלה שהוכתרו על ידם ('ידיד ובעל ברית של העם הרומי'). כזה היה גם תוארו הרשמי של הורדוס, פטרונו של ניקולאוס ועושה דברה של רומא.²² דומה כי אין צורך להתעכב על המונחים ששמשו את הקולוניות הרומיות שנסדו במזרח.

ברשותו של ניקולאוס היה מידע, בכתב או בעל-פה, על התיישבות שנשלחה כדי לתקוע טריז בתוך תחום היישוב הנוכרי בשולי הר שומרון, ומשום כך סבלה מתגרת ידם של שכניה, ששאפו לעקרה מן המקום, בעידוד בני בריתם באנטיוכיה שרצו לבלום את ההתקדמות היהודית צפונה. אנשי ההתיישבות הזו הוגדרו על ידו 'אפאויקים' של היהודים וגם בעלי ברית [שלם]; על פי מערכת המושגים ומטבעות הלשון של סופר כמותו – 'אפאויקים ובעלי ברית' של בני המקום או האזור שממנו באו, דהיינו של היישוב היהודי בהר יהודה. היו אלה אפוא, יהודים מבטן ומלידה, שבאו מלכה של 'מדינת הגרעין' היהודית, ביזמה של החשמונאים, ונרתמו למשימה, כמסתבר, ממניעים אידיאולוגיים ו/או משום שנמנו על 'עודפי האוכלוסייה', חסרי הקרקע הרבים שבהר יהודה. על קיומם של עודפי אוכלוסייה כאלה הצבעתי במאמרים קודמים.

21 מתוך המקורות הרבים הרלוונטיים לענייננו ראוי להזכיר למשל את ההגדרה המשתמעת של האמברים והלמנים, 'אפאויקים' של אתונה (תוקידידס 1, 57.2), כ'summakhoi של עיר-האם (שם ג, 5.1) ואת הברית ותנאי העזרה הצבאית בחוזה היסוד של בריאה, 'אפאויקה' של אתונה מן המאה החמישית שנשלחה לשמש מעין בריח בשער שמול מערב תראקיה (ראו באוסף של: M.N. Tod, A Selection of Greek Historical Inscriptions², I, Oxford 1946, no. 44, lines 13–17). כך ניתן להבין גם את הרקע לפניית אנשי אפידמונוס לקרקירה ערב פרוץ המלחמה הפלופונסית (תוקידידס א, 24.6) ולשיגור המשלחת של אנשי סירקוסי לקורינתוס בעיצומה של אותה מלחמה (שם, 1, 88.10–7). עם זאת ראוי להעיר שמעמדן של אמבריה ולמונוס כ'אפאויקות' – כפי שהן מוגדרות במפורש על ידי תוקידידס – שנוי במחלוקת, ויש המשערים שלא היו אלא 'קלרוכיות', דהיינו מושבות כאובויה שמלכתחילה נחשבו על תחומה של אתונה (אם הגדרה זו אכן נכונה).

22 ראו: א' שליט, המשטר הרומי בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ז, עמ' 5–11; הנ"ל, הורדוס המלך, ירושלים תש"ך, עמ' 85–94 (summakhos=socius). כך גם במקורות על הורדוס הכתובים יוונית (כגון: קדמוניות היהודים יז, 246).

ב. היישוב היהודי המותקף – זיהוי וראשיתו

לא ניתן כאמור לזהות את מקומם (או מוצאם) של ה'מריסנים' הנזכרים במרשה שבשפלת יהודה. הצעות אחרות לזיהוי מקומם בחורבות ובקברי שיחיים שצילל שמם מזכיר את המילה מרשה נראות די מופלגות. קיימת נטייה במחקר הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל לנסות ולהאחז בשמות של אתרים נידחים לזיהוי יישובים שמילאו תפקיד נכבד בהיסטוריה היהודית, בלא ליתן את הדעת די הצורך על ממדיו של האתר המוצע, על הממצא הארכאולוגי שבו ועל מידת ההתאמה ההיסטורית, הגאוגרפית והצבאית שלו למסופר במקורות. דוגמאות לזיהויים אשר כאלה – חלקם 'פרועים' למדי – נמצאות בשפע בספרות המחקר. מרבית הזיהויים שהוצעו למקום הנדון שייכים לקטגוריה זו.²³ מתוך שקלול הנתונים והאפשרויות נראה שיש לקבל את הצעתו של מיכאל אבי-יונה לתקן את הנוסח Μαρισηνούς ('מריסנוס') ל-Γαρισηνούς ('גריסנוס').²⁴ התיקון מזערי בהתחשב לא רק בבעיות המסירה ובגלגולי המחילות הקשים שעברו כתבי יוספוס,²⁵ אלא גם בשיבושים הרבים שנפלו דרך קבע במסירת שמות מקומות בספרות העתיקה כתוצאה משיטות ההעתקה והמסירה וריחוקם של המעתיקים מן הרקע הטופוגימי (תרגום השבעים, במיוחד התרגום של ספר יהושע, מהווה עדות טובה לכך בשל אפשרות ההשוואה של השמות הרבים למקור העברי). ואם אצל ניקולאוס נזכר באותו קטע כיבוש של מרשה, ייתכן שדבר זה כשלעצמו גרר את המעתיקים של חיבורו לכתוב 'מריסנוס', ויוספוס העתיק את הנוסח המוטעה כמות שהוא. ואולם גם אם לא היו הדברים כן, מדובר בשיבוש מן הנפוצים. 'גריסנוס' היו כמסתבר, כפי שהציע אבי-יונה, תושבי גרסה-גרש שמדרום-מזרח לשכם (היום הכפר הערבי ג'וריש).²⁶

גרש שכנה באזור המדברי למחצה של חבל עקרבא, שמחמת טבעו הצחיח היה מיושב בדלילות על ידי שומרונים ואולי רק על ידי נוודים. המקום נבחר כראש גשר להתיישבות יהודית באגף המזרחי של הריכוז היישובי השומרוני הגדול שמדרום להר עיבל והר גריזים, מן הסתם משום שהיה פנוי להתיישבות, מכיוון שהציע אפשרויות טובות להגנה ולמילוט הודות למבנה המבוותר של השטח, ריבוי המערות שבו וגבעותיו הנישאות, ומכיוון שהיה מנותק מן היישוב השומרוני שבצפון-מזרח השומרון על ידי המכשול הקרקעי של ואדי אלפארעא. אופיים האגרסיבי והנמחה לעתים של בני המקום, שהסתייע בטבעו המיוחד, ושהתגבש לאחר ההתיישבות כתוצאה מתנאי החיים וההישרדות הקשים באזור, מצא

23 ראו: ש' קליין, ארץ יהודה, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 224 (Marisiēnous) – יהודים שמוצאם ממריסאס שבבקעת הלבנון; י"מ גרינץ, ספר יהודית, ירושלים תשי"ז, עמ' 32; וכן: הנ"ל, 'ערי נברכתא', הנ"ל, פרקים בתולדות בית שני, ירושלים תשכ"ט, עמ' 21, 34 (= ציון, יב [תשי"ז], עמ' 8-9: מוצאם מהכפר מרוס, הממוקם על פי אוסביוס 25 מילין מסבסטי, ומזוהה עם ח'רבת אלמחרונה, שמדרום-מזרח לעמק דותן; ובעקבותיו: א' זרטל, 'ארוכות, תפר והנציבות השלישית של שלמה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תש"ס, עמ' 51; זרטל הצביע על ממדיו הקטנים של היישוב; ב"צ לוריא, מגילת תענית: פרשיות בתולדות מדינת החשמונאים לאור משנה קדומה, ירושלים תשי"ד, עמ' 123-124 (ח'רבת שייך מיסר, 3 ק"מ מצפון לבקעה אלזרביה).

24 מ' אבי-יונה, 'שומרון ו"מראשה" לפי קדמוניות י"ג', הנ"ל, מסות ומחקרים בידיעת הארץ, תל-אביב וירושלים תשכ"ד, עמ' 295-297 (= ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, סז [תשי"ב], עמ' 29-31).

25 סקירה קצרה על בעיות המסירה של הטקסט ראו: בריכוכבא, מחקר (לעיל, הערה 2), עמ' 144-149.

26 לזיהוייה של גרש עם הכפר ג'וריש ראו: ב' שלם, 'קליין, "ארץ יהודה" (ביקורת), קרית ספר, יז (ת"ש), עמ' 172-173; ג' פוקס, 'שמעון ברי-ג'ורא איש גרסה', ציון, נב (תשמ"ז), עמ' 141-152.

את ביטויי פעמים אחדות במהלך ההיסטוריה של ימי הבית השני המאוחרים. די אם אוכיר את שמעון בר-גורא, מנהיג אחד הפלגים המיליטנטיים במרד הגדול נגד הרומאים, שהוא ורבים מתומכיו התקבצו ובאו לירושלים מן הכפר גרש שבאזור עקרבא (מלחמת היהודים ד', 503), ולעיתים מצאו בו או בקרבתו מקלט ומסתור (שם, 508-513).²⁷

כדי להעריך אל נכון את הרקע להתקפות של אנשי שומרון על אנשי גרש דווקא ואת התכלית הצבאית והמעשית של התקפות כאלה, ראוי להבהיר אם היה היישוב היהודי בגרש באותה שעה אך בבחינת חיל חלוץ להתיישבות יהודית שבאה בעקבותיו לאחר השלמת כיבוש הר שומרון, או שאזור עקרבא כבר היה אז חבל התיישבות יהודי של ממש.

כמה וכמה חוקרים הביעו את הדעה שאזור עקרבא היה מיושב ביהודים, שהם שלטו בו כבר בימי האחים החשמונאים, ושבימי מנהיגותו של יהונתן סופה רשמית ליהודה ונמנה על מחוזותיה. על פי בעלי דעה זו, המלכים הסלאוקים אישרו את מעשה הסיפוח שעה שנוקדו לעזרתו של יהונתן. היו שאף הרחיקו לכת וקבעו את ראשיתו של הרוב היהודי בעקרבא ואת סיפוח האזור ליהודה לימי אלכסנדר הגדול.²⁸

בחינה זהירה של המידע והתעודות שבמקורות אינה מסייעת לתאוריה בדבר שלטון יהודי וסיפוח האזור ליהודה בתקופה שקדמה לכיבושו המלא של הר שומרון בידי

יוחנן הורקנוס, גם לא לקיומו של יישוב יהודי ניכר בחבל. אפסח על הניסיונות לייחס את הסיפוח לאלכסנדר; אלה אינם עומדים בקריאה ביקורתית של המקורות, והם בבחינת משאלת לב בלבד.²⁹ נעייין רק במידע הרלוונטי שנמצא בחומר הסיפורי ובתעודות של ספר מקבים א.

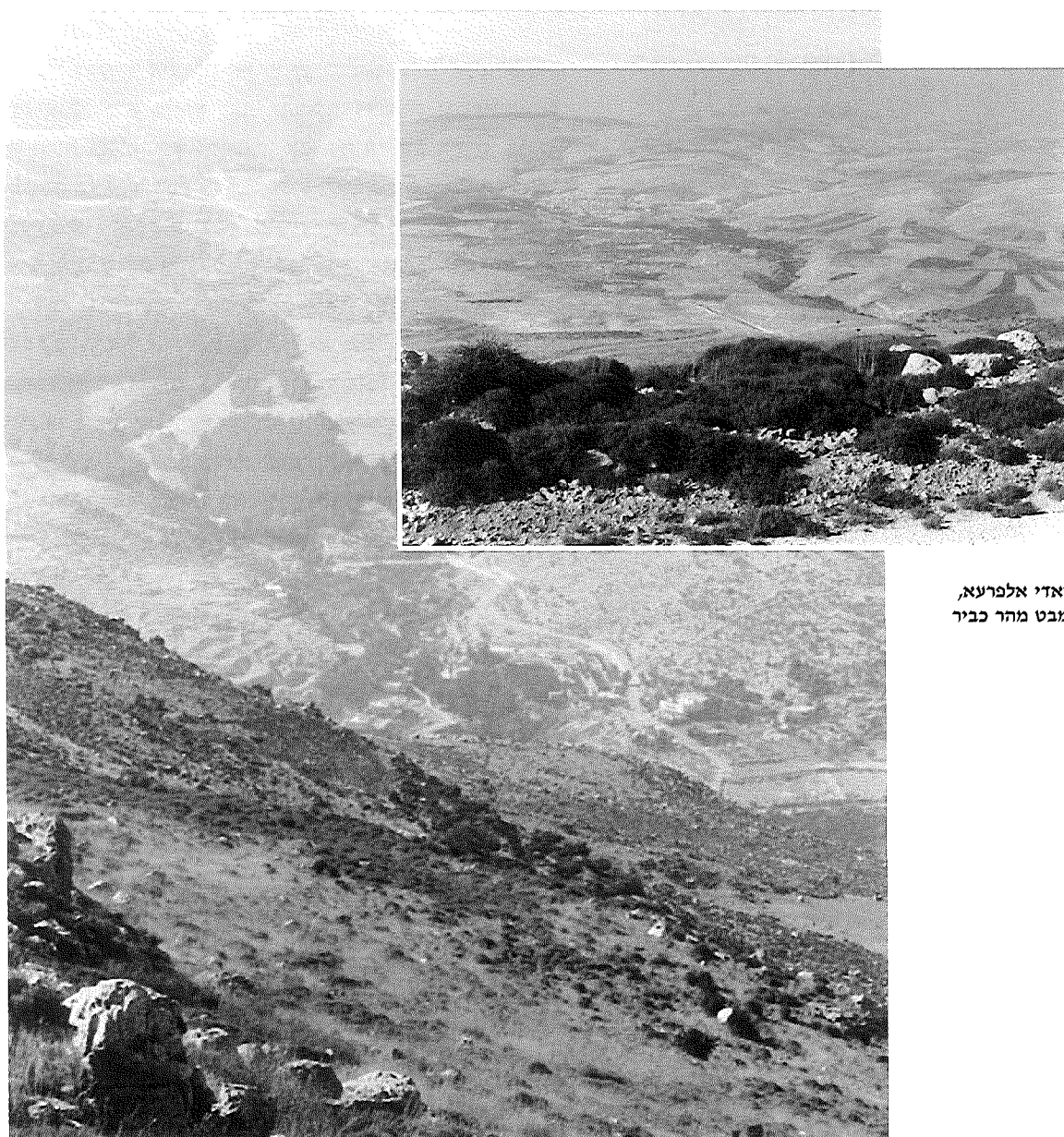
27 על פעילותם הצבאית-המרדנית של יהודי חבל עקרבא בפרקי זמן נוספים ראו לאחרונה: א' רגב, 'מדוע נאחזו אריסטובולוס השני ואלכסנדר בנו במבצר אלכסנדריון-עקרבא', 'י' שוורץ ואחרים (עורכים), ירושלים וארץ ישראל: ספר קינדלר, א, רמת-גן ותל-אביב תש"ס, עמ' 123. וקיימת גם ספרות ענפה שרגב מפנה למקצתה.

28 כך שיער כבר: 51-52 (1857), *MGWJ*, 6 (1857), pp. 51-52; H. Graetz, 'Simon der Gerechte und seine Zeit', *MGWJ*, 6 (1857), pp. 51-52; B. 43, וקבעו כי הכוונה למחוזות הדרומיים יהודית (לעיל, הערה 23), עמ' 87; הנ"ל, פרקים (לעיל, הערה 23), עמ' 15-13; ב"צ לוריא, גבולות מדינת יהודה מימי שיבת ציון ועד ימי ינאי המלך, ראשון-לציון תשכ"ג, עמ' 43-49.

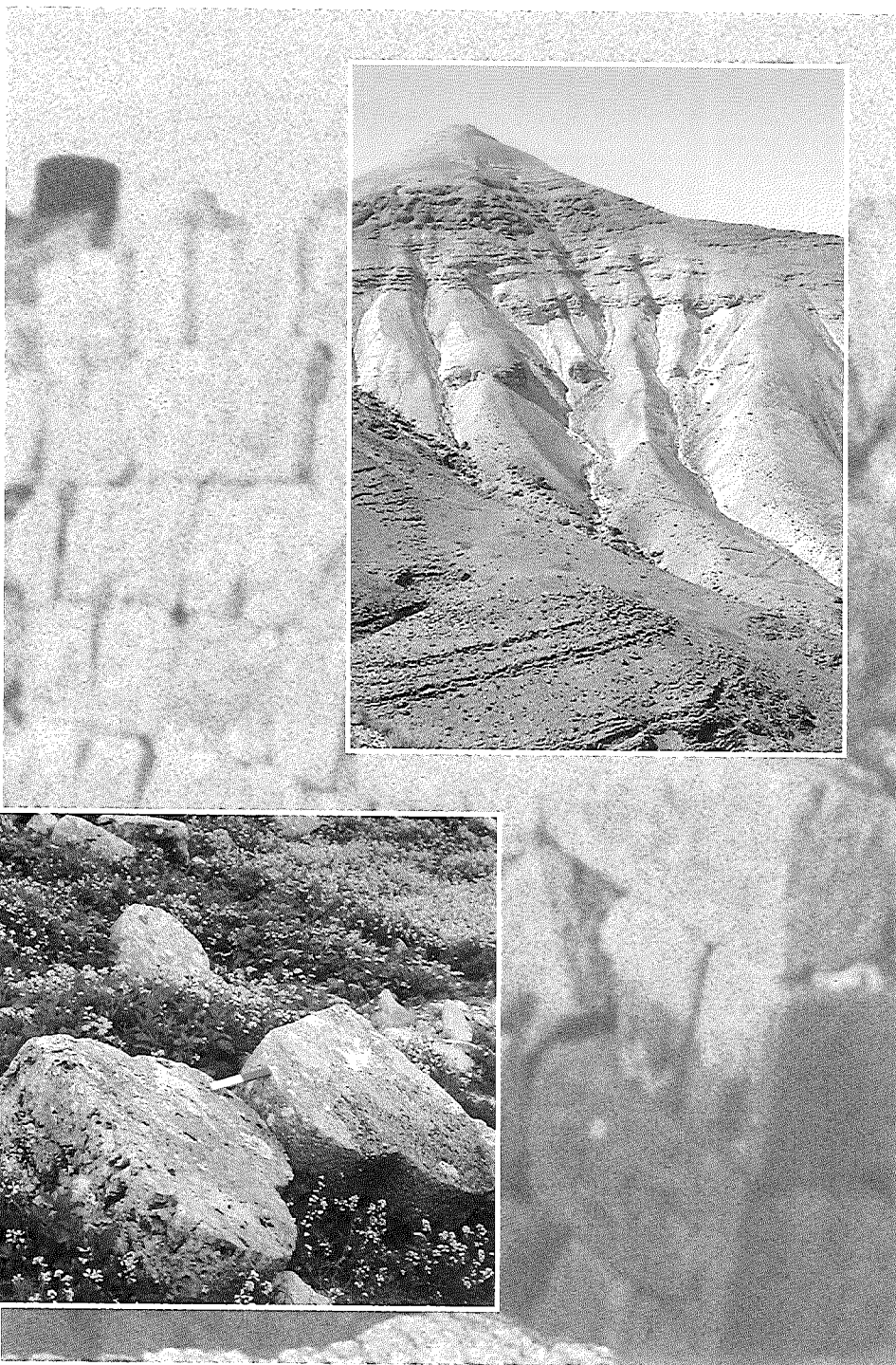
29 המשערים כן נשענו בדרך מפותלת למדי על הדברים המיוחסים להקטאיוס איש אבדרה בדבר סיפוחה של ארץ שומרון ליהודה על ידי אלכסנדר 'פטורה ממס' (יוספוס, נגד אפיון, ב, 43), וקבעו כי הכוונה למחוזות הדרומיים של הר שומרון. על טיבה האנכרוניסטי של הידיעה שנמסרה במקורה בספר 'על היהודים', חיבור יהודי מזויף מסוף המאה השנייה לפנה"ס, ראו: בריכוכבא (לעיל, הערה 11), עמ' 111-121.

חייל פסידי; מצבה מצידון, עתה במוזאון הארכאולוגי באיסתנבול. שכירים מבני אסיה הקטנה שירתו בצבא ינאי (קדמוניות היהודים יג, 374), וכמסתבר שימשו בצבא החשמונאים עוד קודם לכן

לאחר מות אנטיוכוס אפיפאנס וטיהור המקדש, ב'תקופת הביניים' של שנת 163 לפה"ס, יצא יהודה המקבי מירושלים לחלץ יישובים וריכוזים יהודיים מבודדים בכל רחבי ארץ-ישראל מתגרת ידם של שכניהם. באחד מן הפסוקים המוקשים שבספר מקבים א, חיבור שנכתב עברית והגיע אלינו רק בתרגומו ליוונית, נאמר (ה, 3):

ואדי אלפרעא,
מבט מהר כביר

סרטבא

למעלה מימין: פסגת
הגבעה במבט מדרום

ברקע: חומת המבצר

למטה משמאל:

עמודי פינה מן

המבצר ההלניסטי

(התצלומים במפתח

העמודים: זאב ארליך)

משמאל: המעלה
לפסגת שומרון
(סבסטיה)
(צילום: אלבטרוס)

למטה: מקדש
אוגוסטוס בשומרון

καὶ ἐπολέμει Ἰούδας πρὸς τοὺς υἱοὺς Ἡσσαν ἐν τῇ Ἰδουμαίᾳ, τὴν Ἀκραβαττήνην, ὅτι
(אֶל יִשְׂרָאֵל) (וְיָהוּדָה) (בְּבֵנֵי עֶשׂוּ בְּאֶדְוִמִּיאה), את עַקְרֵבְתֵּינִי, כִּי צָרָה³⁰ עַל יִשְׂרָאֵל

בכ"י אלכסנדרינוס, אחד משלושת כתבי-היד האונקיאליים (כתבי-היד שבאותיות ה'בינוניות'), שהם העתיקים והמהימנים שבכתבי-היד, נכתב Ἰουδαία ('ביהודה') במקום Ἰδουμαία ('באדום'). חוקרים לא מעטים קיבלו את הקריאה 'ביהודה' והניחו כי מדובר באדומים שהצפינו לאזור עקרבא, ושהנכחו ליישוב יהודי סמוך.³¹ חילופי נוסח בין Ἰδουμαία לבין Ἰουδαία מוכרים מן התרגום היווני של ספר מקבים א (ד, 29, 61).³² במקרה דנן יש לכאורה מקום להנחה שהשינוי נעשה בידי מעתיק בהשפעת השיוך האתני 'בני עשו' הקודם לו. על אי-אלו אדומים שהצפינו בתקופה הפרסית לתחומים שבצפון הר יהודה ודרום השומרון למדנו מן הממצא הפפירולוגי שבואדי א-דליה.³³ וראוי להוסיף כי הסימט של השם עקרבתיני (εἰρηνη) מאפיינת מתוזות ולא מקומות יישוב.³⁴

מן ההצעה שלפנינו עולה לכאורה שכבר בזמנו של יהודה המקבי היה באזור עקרבא מספר ניכר של יהודים, ושהדבר הביא לשיוכו המנהלי ליהודה. מסקנה זו כרוכה בקושי גדול: כיצד נחשבה עקרבא המבודדת והרחוקה יחסית על תחום יהודה אם רק בימי יהונתן אושר סיפוחם של עפרים, לוד ורמתיים, המחוזות הדרומיים של שומרון שחצצו בין עקרבא ליהודה, ועקרבא אינה נזכרת עמם? יתר על כן, יהונתן כלל לא ביקש מן השלטונות הסלאווקים את סיפוחה של עקרבא, לצומת בקשתו המפורשת בדבר שינוי מעמדם של שלושת המחוזות שמדרום לה (ראו להלן בהמשך הדיון). היו שקיימו את האיתור הגאוגרפי של האירוע בעינו, אבל דחו את המסקנה המנהלית בהנחה שהקביעה 'ביהודה' שבספר מקבים א (כאמור על פי גרסתו של כ"י אלכסנדרינוס) משקפת את מציאות זמנו

30 על פי תרגום השבעים יש לתרגם 'צרו על' (שופטים ט, לא, ביחסת האקוזיטובוס מלכים א טו, כז; מלכים ב ו, כה - ἐν-). זהו לגלוג מובן - שהתקבל ב'קיינה' - של התוראה הרווחת (העולה גם מן האטימולוגיה): 'התיישבו מסביב'. ראו גם: מקבים א ו, 24; יא, 21, 22, 23; מלכים א טו, כז (עם אקוזיטובוס ישיר או עם הקידומת περί. מטייני שכ"י אלכסנדרינוס העדיף להשתמש בתרגום לשופטים ט, לא, בפועל האטי התקני πολιορκούσι).

G. Hölcher, *Palästina in der persischen und hellenistischen Zeit*, Berlin 1903, p. 169; idem, 'Bermerkungen: רא' zur Topographie Palästinas', ZDPV, 29 (1906), pp. 130-131; F.M. Abel, 'Topographie des campagnes Maccabéennes', RB, 32 (1923), p. 512; idem, *Les Livres des Maccabées*, Paris 1949, p. 89; A. Alt, 'Das Institut im Jahr 1934', *Palästina-jahrbuch*, 1935, p. 110; J.A. Goldstein, *I Maccabees: A New Translation with Introduction and Commentary*, New York 1976, p. 294, and 'וכן: אבי-יונה (לעיל, הערה 24), עמ' 296; הנ"ל, 'מרד החשמונאים ומלחמות יהודה המקבי בסורים', א' שליש (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל: התקופה ההלניסטית, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 111; סברה משונה ראו אצל: ב"צ לוריא, מלכי בית חשמונאי: מחקרים בתולדות בית שני, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 121.

E. Hatch & H.A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint, II*, Oxford 1897, Suppl. pp. 77, 85

F.M. Cross, 'Papyri of the Fourth Century B.C. from Wadi Dāliyah', P.N. Friedman & J. Greenfield (eds.), 33
D.M. Gropp, **וראון אוסף התעודות אצל**; *New Directions in Biblical Archaeology*, New York 1969, pp. 47ff

הדבר מתחייב ממבנה הלשון. אם להסתפק בכמה דוגמאות מארץ-ישראל: פליניוס, *חקר הטבע* ה', 70 (Acrabatenia),

היהודים יח, 113). ברשימת הטופרכיות של יוספוס (מלחמת היהודים ג, 55) מופיע דווקא מתוך עקרבא כ־'Ακράβητα', אולם ראו: שם ד, 511 (Ἀκραβητηνή) ו־551 (Ἀκραβητηνὴ, Γοφνιταινὴ). והשוו: קדמוניות

של המחבר, בימי יוחנן הורקנוס או בימי אלכסנדר ינאי, שעה שמחוז עקרבא נכלל בוודאי בתחומיה של יהודה. קושי אחר עולה מן הרצף הגאוגרפי של מסע החילוף: יהודה המקבי פנה מן המשימה הנזכרת כדי להכות את 'בני בעז' שישבו ליד מידבא,³⁵ ומשם צפונה לעמון ולגלעד – מהלך מוזר מעט למי שפעל תחילה באזור עקרבא שמנגד לגלעד.

מקצת מן הקשיים דלעיל, ואני מניח שגם הנוסח של שני כתבי-היד האונקיאליים ושל כמעט כל כתבי-היד המיניסקוליים (כתבי היד הכתובים 'באותיות קטנות'), הביאו חוקרים אחרים לקבל את הנוסח אדום-אדומיאה ולזהות את 'עקרבתיני' באתר כלשהו בתחום מעלה עקרבים.³⁶ ויש לדעת כי כ"י אלכסנדריוס, הגורס 'ביהודה', נוטה לתיקונים ענייניים ולשוניים משל עצמו יותר מאשר כתבי-היד האחרים.³⁷ הצעה זו הפכה לאבן פינה בתאוריה בדבר התפשטות היישוב היהודי בהר הנגב ובערבה. אלא שאין עדות תומכת לקיומו של יישוב יהודי באזור כה מרוחק, וגם הנתונים הארכאולוגיים אין בהם כדי לסייע.

לאור הקשיים וההתלבטויות ייתכן כי יש לפסוק תוצאה של תיקון בסוגיה הכרוכה בהבנת הפסוק, ולהשאיר אותה בבחינת non liquet, עם נטייה מסוימת לתאוריה ה'צפונית' (בעיקר בשל הסיומת של 'עקרבתיני' המופיעה בכל כתבי-היד – אם אכן הייתה במקור העברי). יסודו של הקושי

שליט הלניסטי (אולי דמטריוס הראשון, מי שהביא לגפילתו של יהודה המקבי בקרב אלעשה)

בכך שנוסח הפסוק פגום בעליל מבחינת התחביר והשימוש במילות היחס וביחסות, וניכרת בו מעורבות של יד מאוחרת.³⁸ אין לדעת אם המעורבות והשיבוש שנפל בעקבותיה נמצאו כבר במקור העברי או רק בתרגום היווני, ואם הייתה מעורבות זרה – אולי מגמתית – גם בעצם תוכנו של הפסוק. בין כך ובין כך, אפילו אם נניח כי מדובר בעקרבא שמדרום-מזרח לשכם, עדיין אין בפסוק משום ראיה לריכוז גדול של יהודים בחבל הצחיח הזה, באגפו של היישוב השומרוני הגדול, תחת

35 ראו למשל: אבל, טופוגרפיה (לעיל, הערה 31), עמ' 513; הנ"ל, ספרי מקבים (לעיל, הערה 31), עמ' 89-90; קליין (לעיל, הערה 23), עמ' 23, 74, 206; כשר (לעיל, הערה 10), עמ' 31. הדיון של גולדשטיין, המבוסס על גרסתו של יוספוס, מביא בהכרח לאותה מסקנה; ראו: גולדשטיין (לעיל, הערה 31), עמ' 294-295. הטענה של אבייונה שמעלה עקרבים היה מחוז לתחומיה של אדום (ראו: אבייונה [לעיל, הערה 31], עמ' 111), אינה מכרעת: אין בידינו נתונים ממשיים על גבולותיה הדרומיים של אדומיאה.

36 ראו: E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*³⁻⁴, I, Leipzig 1901, p. 211, n. 2; קליין R. Marcus, *Josephus, with an English Translation*, VII, London & 206; וכן: 23, 74, 206; Cambridge (Mass.), 1943, p. 170 n.c.

37 השוו לעיל, הערה 30.

38 גולדשטיין הציע לתקן את הפסוק: 'in Idumaea of the Akra Battene' (ראו: גולדשטיין [לעיל, הערה 31], עמ' 294). התרגום של התיקון לאנגלית שגוי, וצ"ל: 'באדומיאה אשר באזור עקרבא'. אולם איזו אדומיאה השתייכה לאזור עקרבא? גולדשטיין מביא כתנא דמסייע את דברי יוספוס (קדמוניות היהודים יב, 328), וטוען כי הנוסח המקורי עמד לנגד עיניו. יוספוס אומר: καὶ τοῖς Ἰδουμαίοις ἐπιτεσθὼν κατὰ τὴν Ἀκραβαντινήν (והתנפל על האדומים בני עשו [אזור] עקרבא). אולם אין זו אלא פרשנות של יוספוס, שהכיר את אזור עקרבא, מעוז של מורדים בימיו.

שלטון בית סלאוקוס: כאמור השייך 'ביהודה' – אם יש לקבל קריאה זו – יכול לשקף את מציאות זמנו של מחבר מקבים א, אם לא רק את זמנו של המתרגם ליוונית.

מכאן לתעודות המלכותיות מימי הנהגתו של יהונתן, אחיו של יהודה המקבי. בתעודה משנת 151 לפה"ס מזכיר דמטריוס הראשון את סיפוחם של שלושה מחוזות ליהודה מבלי לנקוב בשמותיהם (מקבים א' י, 30). מניסוח הכתוב נראה שהסיפוח נעשה, ואולי גם אושר, קודם לכן.³⁹ דמטריוס הראשון, המבטיח לוותר על גביית מסים מן התוצרת החקלאית ביהודה,

מתחייב לוותר על המסים גם משלושת המחוזות. בכך הוא מביע הסכמה עקיפה למעשה הסיפוח, וניתן גם להבין את סיומו של הפסוק כהסכמה ישירה. בדברי האקדמה לתעודה ששלח דמטריוס השני ליהונתן בשנת 145/146 לפה"ס נמסר שיהונתן ביקש לשחרר ממיסים את יהודה ואת שלושת המחוזות (שם יא, 28). בתעודה עצמה מאשר דמטריוס השני את עצם הסיפוח של המחוזות, וגם מונה אותם בשמותיהם – עפרים,

לוד ורמתיים (שם, 34). שלושת המחוזות היו במרחב ה'תפר' שבין הרי יהודה להרי שומרון. עקרבא, השוכנת מצפון להם, אינה נזכרת. מספר המחוזות – שלושה – החוזר הן בתעודות של דמטריוס האב ושל בנו והן בבקשה של יהונתן, מורה שאין זו השמטה מקרית. משתי התעודות האלה כשלעצמן ניתן להסיק שמחוז עקרבא – שנמנה עם מחוזות יהודה בתקופות מאוחרות יותר בימי הבית השני – עדיין לא נכלל בתחומי יהודה באותה שעה. יתר על כן, מן העובדה שיהונתן אינו מבקש את סיפוחו וויתור על המיסים הנגבים ממנו, מסתבר כי בחבל עקרבא לא הייתה עדיין התיישבות יהודית של ממש שהיה בה כדי להצדיק בקשה כזו.

החוקרים הסבורים כי אזור עקרבא סופח ליהודה כבר בימי יהונתן מסתמכים על מכתב של אנטיוכוס השישי ליהונתן משנת 145 שממנו מובאים בספר מקבים א שני משפטים בלבד (יא, 57),

טטרדרכמה של דמטריוס הראשון. מימין – טיכ, אלת המזל. הכתובת: 'של המלך דמטריוס'. נטבע באנטיוכיה

39 על כך עמדו רבים, ראו למשל: קליין (לעיל, הערה 23), עמ' 205; ד' קלאי, גבולותיה הצפוניים של יהודה למן תקופת ההתנחלות ועד ראשית ימי החשמונאים, 'ירושלים תש"ך', עמ' 99-105; גרינץ, פרקים (לעיל, הערה 23), עמ' 13 והערה 6; מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל למן שיבת-ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי, ירושלים תשכ"ג, עמ' 38; מ' שטרן, התעודות למרד החשמונאים, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 105. וראו גם ההפניות לעיל בהערה 28. היו ששיערו כי התהוות רוב יהודי בשלושת המחוזות הפכה אותם דה פקטו לחלק מיהודה, והיו שסברו כי סופחו על ידי החשמונאים, וכי מעשה הסיפוח זכה לאישור פורמלי של השלטונות הסלאוקיים בימי יהונתן. בין הגרסאות הנוספות ראויה לציון במיוחד דעתו של קלאי ששלושת המחוזות היו בתחומיה של יהודה עוד לפני המרד החשמונאי, ושהשלטונות הסלאוקיים ביטלו את שיוכם כצעד של עונשין (לשם הידוק הפיקוח על היישוב היהודי; כדי להפריד בין המרכז היהודי לפריפריה שלו; וקלאי מוסיף – כדי להקטין את מקורות ההכנסה של המקדש); ראו: קלאי (שם), עמ' 104-105. כל ההצעות הן בגדר האפשרי (וולת הקדמת הסיפוח לימי אלכסנדר הגדול). עם זאת אין זה מן הנמנע שהאשור של סיפוח המחוזות על ידי דמטריוס הראשון לא בא אלא בתגובה על סיפוחם על ידי אלכסנדר בלס זמן מה קודם לכן: מכתבו של אלכסנדר בלס אל יהונתן (מקבים א' י, 20-18) קטוע בעליל ומכיל רק את מינויו של יהונתן לכוהן גדול, את הענקת התואר 'ידיד המלך', ואת הסממנים הטקסיים שנתלו למעמדו. אפשר כי בהמשך התעודה הוכרו על סיפוח הטופרכיות בהתחשב בתמורות הדמוגרפיות שהתחוללו בהן (וכדי לרצות את יהונתן). מכתב זה כשלעצמו בא כתגובה על הבטחות קודמות של דמטריוס הראשון (שם, 15), ובכל מקרה היו בו הבטחות נוספות על אלו ששרדו בשני הפסוקים.

ושבהם - לפי פירושם של אותם חוקרים - מאשר המלך את מעמדו של יהונתן ככהן גדול ואת תחומיהם של מה שמכונה בשם 'ארבעת הנומים'. וכך נאמר במכתב:

Ἰστέμῃ σοι τὴν ἀρχιερωσύνην καὶ καθίστέμῃ σε ἐπὶ τῶν τεσσάρων νομῶν καὶ εἶναι σε τῶν φίλων τοῦ βασιλέως (ואני ממנה אותך כהן גדול וגם מציב אותך על ארבעת ה'נומים' וגם תהיה מ'ידידי' המלך) יוספוס בפרפרזה שלו לתעודה כותב על עניין המחוזות (קדמוניות היהודים יג, 145):

καὶ τῶν τεσσάρων παρεχώρει νομῶν οἱ τῇ χώρᾳ τῶν Ἰουδαίων προσετέθησαν ארבעת ה'נומים' אשר התווספו לארץ היהודים.

רוב החוקרים הניחו כי אנטיוכוס השישי אישר את סיפוחם של ארבעה מחוזות, ומכיוון שמן התעודות של דמטריוס הראשון והשני ידוע על סיפוחם של שלושה מחוזות בלבד, שיערו שיהונתן השתלט בין לבין על מחוז נוסף, ושסיפוחו של זה אושר רשמית על ידי אנטיוכוס השישי. אשר לזיהוי של המחוז הרביעי המשוער, הועלו הצעות שונות: עקרבא, עקרון או הפראיה, אזור ההתיישבות היהודי במורדות הגלעד וארץ בני עמון.⁴⁰

אולם הדברים אינם פשוטים כפי שהם עלולים להיראות. לגרסתו של יוספוס אין ערך עצמאי, שכן מקור המידע היחיד לימי יהונתן שעמד לפניו היה ספר מקבים א, וכל שעשה יוספוס לא היה אלא פרפרזה ופרשנות לכתובים.⁴¹ במקרה דנן פירש יוספוס את הפסוק על סמך שתי התעודות הקודמות, זו של דמטריוס הראשון וזו של דמטריוס השני, ולא התייגע בשאלת טיבם של 'ארבעת הנומים'. חוסר הדיוק והעיבוד החופשי הבולטים בפרפרזה ניכרים גם בגרסתו של יוספוס לבקשתו של יהונתן מדמטריוס השני (יא, 30). יוספוס כותב: 'שלושת המחוזות של שומרון יפו והגליל' וכו' (קדמוניות היהודים יג, 125). דומה שאין צורך להכביר מילים על איכותה וערכה המוגבל של הפרפרזה בכללותה.

דמטריוס השני.
מימין - זאוס ועל
כף ידו ניקי, אלת
הניצחון. הכתובת:
'של המלך דמטריוס,
האל המנצח'. נטבע
בעכו בשנת 137/138
לפה"ס, לאחר סילוקו
של טריפון מן העיר

אשר לאמור בתעודה של אנטיוכוס השישי בספר מקבים א עצמו, במשפטים הבוודיים ששרדו מן התעודה לא מדובר בסיפוחם של מחוזות. התעודה מכריזה על מינוי יהונתן לכהן גדול, על הענקת התואר 'ידיד המלך', שהוא תואר אצולה שהקנה בפרקי זמן מסוימים חברות במועצה המלכותית,⁴²

40 עקרבא: U. Kahrstedt, *Syrische Territorien in hellenistischer Zeit*, Berlin 1926, p. 66 (על פי קדמוניות היהודים יג, 102; אבל הכתוב שם אינו אלא אנכרוניזם; ראו: אבייונה, [שם], עמ' 38 הערה 1, ועמ' 52, וכן: ז' ספראי, גבולות ושלטון בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב תש"ם, עמ' 18, 162); הפריאה (גדור): אבייונה (שם), עמ' 38, 260; שליט, הורדוס (לעיל, הערה 22), עמ' 107, 110.

41 אבייונה (לעיל, הערה 31), עמ' 38, הסתמך על יוספוס. מאחר שיוספוס לא השתמש במקור העברי, והנוסח היווני של הפסוק אינו מוטל בספק, אין גרסתו בבחינת מקור אלא פרשנות גרידא. לשאלה האם הסתייע יוספוס במקור העברי ראו: ב' ברכוכבא, 'על יוספוס וספרי המקבים, פילולוגיה והיסטוריוגרפיה', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 115-117.

42 על תואר זה ראו למשל: E.R. Bevan, *The House of Seleucus*, II, London 1902, pp. 276-280; A. Spindel,

ועל הפקדתו של יהונתן על 'ארבעת הנומים'. משמעות האמור עולה גם מן הפסוק העוקב (שם, 58), לפיו המלך שלח ליהונתן כלי זהב ושאר אבזרי סעודה ומשתה, ונתן לו את הרשות 'לשתות בכלי זהב, וללבוש ארגמן ולהיות לו תכשיט (πόρπη) זהב' (כמקובל לגבי מושלים אוטונומיים ואישים מרכזיים במלכות בית סלאוקוס⁴³), ומה שחשוב אולי עוד יותר לענייננו: את שמעון, אחי יהונתן, מינה ל'סטרטגוס' (מושל צבאי ואזרחי) 'מסולם צור ועד גבול מצרים' (שם, 59). אין מדובר אפוא בתעודה על סיפוחם של 'ארבעת הנומים' או על אישור סיפוחם ליהודה, אלא על מינויו של יהונתן למושל (אוטונומי?) עליהם, על כל סממני הלבוש והמשתה הסמליים הכרוכים בכך, בדומה למינויו לכוהן גדול ולמינויו של שמעון ל'סטרטגוס' של מישור החוף.

אין לייחס משמעות מעשית להכרזות האלה של אנטיוכוס השישי. מן הסתם נוספו להן בסעפים שלא שרדו מן התעודה המקורית אישורים והבטחות מופרזות עוד יותר מאלה שנמנו בתעודות של המלכים הסלאוקים שקדמו לו. משגר התעודה האמתי לא היה המלך-הנער, אלא העוצר דיודוטוס טריפון, לשעבר מפקד חטיבת פאלאנקס ('סטרטגיה') של

המתיישבים הצבאיים המוקדונים באפמיאה אשר בסוריה. כל כוונתו הייתה לקבל סיוע מידי מיהונתן במאבקו בדמטריוס השני, עד שיבסס את שלטונו הוא באנטיוכיה. אותו טריפון מצא את הדרך להרוג כעבור זמן קצר את בן חסותו אנטיוכוס השישי, הכתיר את עצמו למלך, יצא למלחמה ביהונתן, לכד אותו בערמה באמצעות הבטחות שווא והרגו

(מקבים א יב, 39; יג, 31). טריפון שיגר את התעודה הנזכרת מלכתחילה כדי ליצור אשליות מפליגות, והיא לא הייתה אלא מעשה הטעיה שנועד לגרור את יהונתן למלכודת.

כדי לעמוד על המשמעות הטריטוריאלית של הצירוף 'ארבעת הנומים', מן הדין להקדים ולהבהיר בקצרה את שלבי המסירה של הנוסח המקורי של התעודה, והדברים מוכרים לכל מי שהתוודע לבעיות הנוסח של ספר מקבים א. התעודות המלכותיות שנכתבו במקורן ביוונית, ושנשמרו מקצתן במקדש (מקבים א יד, 72) ומקצתן מן הסתם בארכיון החשמונאים, תורגמו בידי מחבר הספר ללשון מקראית. אוצר המילים העברי שבו עשה שימוש היה מגוון, ולא אחת תרגם אותה מילה יוונית באופנים שונים. הנוסח העברי, שלא הגיע לידינו, תורגם ליוונית, ככל הנראה בידי יהודי אלכסנדרוני. כדרכם של המתרגמים של הספרים הנכללים באוסף המכונה בשם 'תרגום השבעים', נהג מתרגם ספר מקבים א אף הוא בגמישות לקסיקוגרפית, ותרגם מונחים עבריים למגוון של מילים יווניות.

בהקרויות של המילה 'נומוס' בולטת בעליל הגמישות בתרגום של מונחים עבריים. 'נומוס' מופיעה בתרגום השבעים אפילו כתמורה למילה 'ממלכה' (ישעיה יט, ב), ובספר מקבים א מכונים שלושת המחוזות שסופחו ליהודה בימי יהונתן פעם 'טופרכיות' (יא, 28) ופעמיים 'נומוי' (י, 30; יא,

אנטיוכוס השישי.
מימין – עיט
ושיבולת על כתפו,
אולי רמז לסיכונים
ולסיכויים של הנער
שהיה בן חסותו של
העוצר טריפון.
הכתובת: 'של
אנטיוכוס המלך'
ומנוגדמה של עכו.
נטבע בשנת
143/144 לפה"ס

Untersuchungen zum Heerwesen der Diadochen, Breslau 1915, p. 17; G. Corradi, *Studi Ellenistici*, Torino 1929, pp. 318–343; E. Bickerman, *Institutions des Séleucides*, Paris 1938, pp. 40–50

43 ראו: ביקרמן (שם), עמ' 42–44. השוו: מקבים א יא, 58.

34. יתר על כן, בדברי ההקדמה לתעודה של דמטריוס הראשון המציגים את בקשתו של יונתן הם מכונים 'טופרכיות' (יא, 28), וכעבור פסוקים אחדים בלבד, בתעודה עצמה – 'נומוי' (יא, 34).⁴⁴ המונח 'טופרכיה' (מילולית: שלטון המקום) מופיע אצל יוספוס ואצל פליניוס 'הזקן' כדי לציין את מחוזותיה של יהודה בימי הורדוס וערב המרד הגדול בהתאמה.⁴⁵ מכיוון שמדובר במונח הרשמי במנהל התלמי – מונח שהיה מקובל בתקופות שבהן הממלכה התלמית כבר חלפה ועברה מן העולם ומאות שנים לאחר ששלטה בארץ-ישראל – מסתבר שהמונח היה שגור בחלוקה המנהלית של ארץ יהודה החל מתקופת השלטון התלמי, בוודאי בימי החשמונאים. קיימות ראיות לשוניות לאימוץ מרכיבים נוספים של הטרימינולוגיה המנהלית שהייתה נהוגה במצרים בראשית ימי השלטון התלמי בארץ-ישראל.⁴⁶ במצרים התלמית עצמה – ארץ המוצא של המונח – ציינה המילה 'נומוס' את יחידת-העל המנהלית שהתחלקה ברגיל ל'טופרכיות'.⁴⁷ מי שהשתמש בסמיכות מקום פעם במונח 'טופרכיה' ופעם ב'נומוס' לציין אותם מחוזות, מעיד על טיב עבודתו והבנתו בלשון המקור וכוונותיו.

טריפון. הכתובת: 'של המלך טריפון, אוטוקרטור [שליט יחיד], שנת שלוש' נטבע בעכו בשנת 139/140 לפה"ס

אין לדעת מהו המונח העברי שבו נקט בעל מקבים א בתעודות של דמטריוס הראשון והשני. השימוש במילים 'נומוי' ו'טופרכיות' לחלופין זו בסמוך לזו בתרגום היווני מאפשר להסיק בוודאות כי המחבר העברי לא מסר במקרים דנן את המונח היווני בתעתיק עברי (דבר שהוא עושה לעתים, למשל: 'גימנסיון' ו'פאלנכס'⁴⁸), אלא במילה עברית כלשהי (גלילות? מחוזות? פלכים?) שאפשרה למתרגם היווני לנהוג ב'גמישות'. מכל מקום התרגום היווני טועה ומטעה. עפרים, לוד ורמתיים לא היו 'נומוי' אלא 'טופרכיות'.

בעיה דומה ניכרת בשימוש במונח 'נומוי' בתרגום היווני למשפטים ששרדו מן התעודה של אנטיוכוס השישי. אין בידינו לדעת מה היה המונח הטריטוריאלי שהופיע בספר העברי בתרגום לתעודה היוונית המקורית. את כוונת הכתוב יש להבין מלכתחילה לא על פי המילה המופיעה בתרגום היווני, אלא לאור מכלול ההטבות המופיעות בתעודה – המינוי לכהונה גדולה ותואר האצולה, סממני הלוואי הטקסיים הנלווים להם, הפקדת יונתן על ה'נומוי' והמינוי המיוחד שהוענק לשמעון.

44 שטרן הסיק מכאן כי המונח 'נומוי' המופיע בתעודות נותר עדיין אותה שעה המונח הרשמי, ואילו 'טופרכיות', הנזכר בדברי הבקשה המיוחסת ליונתן, נוסף על ידי מחבר מקבים א על פי טרימינולוגיה מאוחרת; ראו: שטרן (לעיל, הערה 39), עמ' 107-108. דעה זו קשה להולמה: מקורו של המינוח המנהלי ממצרים התלמית מחייב שיחידות המשנה של 'סוריה ופניקיה' – הפרובינציה התלמית הגדולה שיהודה נמנתה עם יחידות המשנה שלה (זו שכונתה על ידי הסלאוקים 'קוילה סוריה ופניקיה') – נקראו מלכתחילה בשם 'נומוי' (אם לא בשם אחר), ואילו המחוזות הקטנים להם התחלקו אותן יחידות משנה – כונו 'טופרכיות' (וראו להלן ביתר פירוט).

45 ראו: מ' שטרן, מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני, ירושלים תשנ"א, עמ' 253-255.

46 ראו: M. Avi-Yonah, 'Syria', A.H.M. Jones (ed.), *The Cities of the Eastern Roman Provinces*², Oxford 1971, pp. 239-240, 449-450 & n. 19. ודוק השימוש בסימות התלמית האופיינית itis לגבי ארץ בני עמון באחד הפפירוסים של זנון (אצל: V. Tcherikover, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, I, Cambridge [Mass.], 1957, p. 119).

47 ראו: J.D. Thomas, 'Egypt', בתוך: ג'ונס (שם), עמ' 301-295, 469-472, ושם ביבליוגרפיה ענפה.

48 ראו לעניין זה: ברכובא (לעיל, הערה 7), עמ' 77 הערה 29, וכן עמ' 436-437.

שני חוקרים גרמנים וחוקר אנגלי מראשית המאה העשרים שיערו בדרך האינטואיציה, מבלי להתעמק בבעיות הנזכרות, כי כוונת הכתוב ליהודה בתוספת שלוש הטופרכיות שנספחו אליה מדרום השומרון.⁴⁹ אם נקבל את דעתם, פירושו של דבר – לאור האמור לעיל – שאנטיוכוס השישי (למעשה כאמור טריפון) מינה את יהונתן לשליט אוטונומי של ארץ יהודה ושל שלוש הטופרכיות החדשות. הקושי בהנחה זו הוא בשימוש במונח מנהלי אחד כדי לציין הן את יהודה כולה, טריטוריה שהכילה מספר טופרכיות, והן כל אחת מן הטופרכיות הצפוניות שנספחו אליה.

הפתרון האפשרי נראה בכיוון אחר. שמעון מתמנה כאמור באותה תעודה למושל אזור החוף מראש הנקרה ועד ואדי אלעריש, אותו אזור שכולו או רובו נקרא בשם 'פְּרָלְיָה' (= 'ליד הים'). לטריפון ממילא לא הייתה באותה שעה אחיזה ברצועת החוף (מקבים א יא, 60-62; יב, 24-33), להוציא יישובים בודדים שאולי כבר אז תמכו בו (דור? שם טו, 25). אפילו באנטיוכיה הבירה פרץ מרד נגדו, שדוכא בעזרתו של יהונתן (שם יא, 44-50). האם לא ניתן ללמוד מכך על ערכן של ההבטחות – חסרות כיסוי אף הן – להרחבת תחומי השלטון היהודי הרבה מעבר לתחומי ה'מרים' (או האפרכיה),⁵⁰ היחידה המנהלית שהכילה את היישוב היהודי בחר יהודה?⁵¹ אם כך, מסתבר כי הכוונה לשטחי ארץ-ישראל ההיסטורית כפי שהיו – לפי המקרא – בשיאם של ההישגים הטריטוריאליים של מלכי ישראל ויהודה (חבלי ארץ שהייתה בהם התיישבות יהודית בממדים קטנים יחסית). החשמונאים נשאו עיניהם בערגה לשטחים אלה. שש שנים לאחר שיגורה של התעודה של אנטיוכוס השישי, בשנת 139 לפה"ס, הכריז שמעון אחי יהונתן, בוויכוח שהתנהל במסגרת המשא והמתן הדיפלומטי עם שליחו של אנטיוכוס השביעי סידטס, על זכותו ההיסטורית של העם היהודי על כל חלקי ארץ-ישראל (מקבים א טו, 33-34). מכיוון שמדובר בפסוק הנדון על ארבע יחידות טריטוריאליות, נראה שהכוונה ליהודה, אדומיאה, שומרון (שאליה השתייך הגליל אותה שעה: מקבים א י, 30) והגלעד (שהיה בו יישוב יהודי ניכר, ושכלל גם את ה'פְּרָאָיָה'). טריפון, רוצח ערמומי ואווורפטור חסר מעצורים,⁵² היה מוכן להכריז – למראית עין – על שמעון כמושל מישור החוף, רצועת ארץ שהשלטון עליה היה כרוך באינטרסים אסטרטגיים וכלכליים ראשונים במעלה וברגישויות אתניות ותרבותיות, אינטרסים ורגישויות שהסכנה בהם לעתידו של בית סלאוקוס וליציבות במרחב הייתה גדולה לאין שיעור מאשר עצם השליטה בגלעד, בשומרון ובאדומיאה. לפיכך יש להניח כי הוא לא נרתע מהכרה – מן השפה ולחוץ – ב'הגמוניה' של יהונתן על חבלי ארץ מן הנגב ועד גבולו הצפוני של הגליל וגם על ארץ הגלעד.

49 ראו: E. Kautzsch, *Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments*, I, Tübingen 1900, pp. 46, 68; R.S. Charles, *The Apocrypha and Pseudoepigrapha*, I, Oxford 1903, p. 83; הלשר, פלסטינה (לעיל, הערה 31), עמ' 74.

50 M. Avi-Yonah, *The Holy Land from the Persian to the Arab Conquests* (536 B.C. to A.D. 640): *A Historical Geography*, Grand Rapids 1966, p. 45.

51 לדברי כשר: 'לאמיתו של דבר, טריפון מינה את יונתן על שטח אשר לפחות חלקו לא היה בשליטתו', והוא משווה מינוי זה להבטחה של דמטריוס הראשון להעניק ליהונתן את השלטון על פטולמאיס-עכו, שהייתה נתונה אותה שעה תחת שלטונו של אלכסנדר בלס (מקבים א י, 39). ראו: כשר (לעיל הערה 6), עמ' 95. הדין עמו בעניין זה, אם כי לא בקביעות אחרות המובאות באותו הקשר.

52 על ימי שלטונו של טריפון ראו: בוואן (לעיל, הערה 42), ב, עמ' 223-235. Ed. Will, *Histoire politique du monde hellénistique*², Nancy 1993, pp. 340-344.

מהו המונח שהופיע בתעודה היוונית המקורית? אפשר שדובר בה על 'מרידס' או על 'אפרכיות', מונחים שכל אחד מהם שימש במנהל הסלאוקי ליחידות גאוגרפיות-אתניות גדולות יחסית, מונחים שראשית ומשך השימוש בהם אינו ברור די הצורך. ואולי דובר בתעודה על 'נומוי', מונח שייתכן כי אף הוא הגיע ממצרים, אומץ בארץ-ישראל בתקופת השלטון התלמי, ושרד למשך זמן מה בתקופה הסלאוקית (בדומה ל'פחה' הפרסית שנשתמרה בתקופת הדיאדוכים), לפני שניתן לטריטוריות האתניות המינוח החדש, הסלאוקי, או במקביל למינוח החדש. ואם הבין מחבר מקבים א את הוראת המילה היוונית לאשורה, מהו המונח העברי שנקט בתמורה? 'ארצות'? 'מדינות'? 'גלילות'? מונחים אלה כולם רווחים במקורות של ימי הבית השני ותקופת המשנה והתלמוד. מן המתרגם האלכסנדרוני אין לצפות לתרגום מדויק של מונח עברי מנהלי-טריטוריאלי. אם תרגם במקרה דגן 'נומוי', הרי קלע אל המטרה לכל הפחות במושגים של החלוקה הפנימית של ארץ מצרים; אך בהתחשב בשימוש במילה 'נומוי' לציון שלוש הטופרכיות, נראה שאין זו אלא יד המקרה.

לסיום הדיון ראוי להעלות הרהור נוסף: אם עקרבתיני כבר הייתה טופרכיה יהודית שנים לפני כיבוש העיר שומרון, מרכזה של הטופרכיה היה בהכרח וכמקובל ביישוב עקרבא, שעל שמו נקראה;⁵³ מדוע נטפלו אנשי שומרון דווקא לגרש-ג'וריש, שעל הגבעה שממול עקרבא, ולא לעקרבא עצמה, אם אכן הייתה כבר אז מרכזו של השלטון ושל היישוב היהודי בחבל? גם אם תושבי גרש טרם התארגנו כהלכה למגנה, אין בכך כדי לספק מענה הולם לאור המטרה המסתברת של התוקפים.

מן האמור לעיל עולה ששקלול הנתונים מטה את הכף לצד ההנחה שגרסה-גרש הייתה יישוב יהודי מבודד – שאולי נוספו לו 'התנחלויות' קטנות זעיר פה זעיר שם – בחבל השומם של עקרבא. נראה שמתיישיבי גרש נשלחו למזרחו של הר שומרון בפרק זמן זה או אחר בימי האחים החשמונאים, ואולי רק בימי יוחנן הורקנוס, כדי ליצור ראש חץ להשתלטות יהודית עתידית על האזור. גרש סבלה מהתנכלויות חוזרות ונשנות של השומרונים ושל בני העיר שומרון, היישוב הגדול והחזק ביותר בהר שומרון, שאנשיו, בהם צאצאי המתיישבים הצבאיים המוקדונים, היו בעלי הכשרה צבאית. אלה ראו את הסכנה הפוטנציאלית הצפונה בהתיישבות היהודית הסמוכה – הגם שהשטח היה חסר ערך כלכלי. יוחנן הורקנוס השתמש בהתנכלויות אלה כאמתלה להטלת המצור כלפי המעצמות ההלניסטיות ופלגיהן, שהוסיפו לבחוש ולגלות מעורבות פעילה בנעשה בסביבה (כפי שאכן עשו בעיצומה של המערכה על שומרון – קדמוניות היהודים יג, 274, 277-279), ועוד יותר מכך, כהצדקה לכיבוש ולהריסה של עיר הלניסטית בעלת מוניטין, שלכל הפחות הגרעין של תושביה התייחס – בדין או שלא בדין – על חיילי אלכסנדר הגדול.

53 כך מסתבר מן הרשימות השונות של הפלכים מימי נחמיה, מרשימות הטופרכיות מימי הורדוס שאצל פליניוס 'הזקן', ומן הרשימה מימי המרד הגדול אצל יוספוס, וכך עולה במפורש מן התיאור של מסע הכיבוש של אספסיינוס ביהודה ומן הזיקה בין גמלא למחוז גמליטקי. מידע רחב יותר בעניין זה עומד לרשותנו ממצרים התלמית, שבה נקראו הטופרכיות על שם מרכזיהן.

ג. הריסת העיר

כך כותב יוספוס על הריסת העיר שומרון:

Ἦρκανὸς μὲν οὖν τὴν πόλιν ἔλῶν ἐνιαυτῷ πολιορκήσας οὐκ ἤρκεσθη μόνῳ τούτῳ, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν αὐτὴν ἠφάνισεν ἐπικλυστον τοῖς χειμάρροις ποιήσας· διασκάψας γὰρ αὐτὴν ὥστ' εἰς χαράδρας μεταπεσεῖν τὰ σημεῖα τοῦ γενέσθαι ποτὲ πόλιν αὐτὴν ἀφείλετο (קדמוניות היהודים יג, 281)⁵⁴

הכתוב מציב כמה בעיות בפני מי שאינו מודע כהלכה לפני השטת. משום כך לא אדון במסגרת זו בפרשנות האבסורדית מבחינה טקסטואלית ועניינית של כמה מחוקרי ארץ-ישראל שלא הכירו את גופה של הארץ, ופירשו כי יוחנן הורקנוס הטח את אמת המים לתוך העיר וכך הביא להריסתה.⁵⁵ אדרש רק לדברי חוקרי ארץ-ישראל המכירים היטב את הר שומרון. אלה התבססו באופן בלעדי על תרגומו של אברהם שליט. והרי נוסח התרגום:

וכך כבש הורקנוס את העיר לאחר שצר עליה שנה, ולא הסתפק בזה בלבד אלא מחה אותה כולה והניח לנחלי-איתן לשטוף אותה, שכן הבקיעה עד כדי כך שנהפכה לערוצים, וניטלו ממנה הסימנים להיותה פעם עיר.⁵⁶

על יסוד תרגומו של שליט הועלתה בווריאציות שונות השאלה כיצד ניתן להרוס עיר כשומרון, שמושבה בפסגת הר תלול, על ידי הצפתה ב'נחלי איתן'. יש מי שבנה לנוכח תמיהה זו תאוריה דמיונית,⁵⁷ ויש מי שפטר את המסופר כ'הפרזה' בעלמא.⁵⁸ ואולם כל עיקרה של התמיהה בשימוש בתרגום השגוי.

54 הנוסח היווני על פי מהדורת ניוה (לעיל, הערה 5), עמ' 203. בכתבי-היד אין שינויים משמעותיים כלשהם, ובמקרה זה אין סיבה לסטות מהנוסח שקיבל ניוה. הבדל אחד בין שתי קבוצות של כתבי-היד נוגע למילה האחרונה בסעיף: יש מהם שגורסים ἀφείλετο, שהוא אהוריסט שני, ומהם שכותבים ἀφείλατο, שהוא אהוריסט ראשון. וזה מסוג חילופי הנוסח חסרי המשמעות הנובעים משימושים מקומיים מאוחרים.

55 ראו: H. Graetz, *Geschichte der Juden*, III: von Tode Juda Makkabis bis zum Untergange des jüdischen Staates, Leipzig 1888, pp. 566–567; J. Derenbourg, *Essai sur l'histoire et la géographie de la Palestine*, Paris 1867, pp. 70–82. ראיותיהם אינן ממין העניין; החרה החזיק אחריהם: י' קלויזנר, היסטוריה של הבית השני, ג, ירושלים תש"י, עמ' 89; וחזר על כך במאמרו: 'בית חשמונאי בפריחתו', אצל שליט (לעיל, הערה 31), עמ' 150.

56 ראו: יוסף בן מתתיהו (פלביוס יוספוס), קדמוניות היהודים, ג: הספרים אחד-עשר-עשרים, תרגם א' שליט, ירושלים תשכ"ג, עמ' 99.

57 ראו: לוריא (לעיל, הערה 23), עמ' 124–126. לוריא הגיע למסקנה שהכתוב אינו מדבר בכיבושה של שומרון אלא של בית-שאן 'לפי שיוסף בן מתתיהו העתיק את דברי ניקולאוס מדמשק ובלבל את הפרשיות', וסיכם: 'אמות המים שמשכו את מימיהם של מעינות אלה [המעיינות שבסביבת תל בית-שאן הנמנים אצל לוריא בטבלה נפרדת; ב"ב], מקצתן עברו על יד העיר. כשפרץ יוחנן הורקנוס את התעלות וכיוון את מימיהן אל הגבעה שעליה עמדה העיר בקצה הנחל, חתרו המים מתחת לתומת העיר, ובנייני העיר מקצתם התמוטטו ונפלו לנחל. ואם יוסף בן מתתיהו אומר "ועוד מעט לא היה ניכר שהיתה כאן עיר" אין זו אלא לשון גוזמא' (שם, עמ' 126). דומה כי מהיר, זול ויעיל יותר להרוס עיר במכושים ושאר כלי הבקעה ומשחית מאשר להטות אמות מים – שעצמת הזרימה בהן בעמק בית שאן אינה גדולה בלאו הכי – אל הגבעה שעליה בנויה העיר, דבר המחייב גם לפרוץ להן נתיבים בתחתית הגבעה ועוד רעיונות הנדסיים מוזרים כגון אלה.

58 ראו: ד' ספראי, 'יהודה של ארץ-ישראל החשמונאית', אצל י' שוורץ ואחרים (לעיל, הערה 27), עמ' 73. ספראי כותב: 'לדברי בן מתתיהו, נהרסה העיר ונמחתה כליל, יוחנן הורקנוס שטף אותה בנחלי איתן וניטלו מהמקום כל הסימנים ליישוב [...]. התיאור בוודאי מופרז שכן אין כל אפשרות לשטוף את הפסגה שעליה נבנתה שומרון בנחלי מים, אך משתמע ממנו הרס מוחלט'.

תרגומו של שליט ל'קדמוניות היהודים' בכללותו כבודו במקומו מונח; הוא הטוב בתרגומים של כתבי יוסף בן מתתיהו ללשון העברית שפורסמו עד כה, והוא עולה אולי על כל התרגומים של 'קדמוניות היהודים' ללשונות האירופיות המודרניות. ואולם שליט, חוקר דגול ושקדן מאין כמוהו, היה ספון בד' אמות של ספרייתו הפרטית, מרוחק מאוד מעסקי מפות טופוגרפיות ותצלומי אוויר, וגם נבצר ממנו לראות במו עיניו את מיקומה המיוחד של העיר שומרון, סבסטיה של ימינו: תרגומו נעשה בתקופה שבין מלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים, שעה שהר שומרון היה נתון בשלטונה של ממלכת ירדן.⁵⁹ ואולם במקרה שלפנינו – כמו במקרים רבים אחרים – הפילולוגיה והטופוגרפיה ירדו כרוכין, ואי אפשר לה לזו בלי זו.

כותב המידע על הריסת העיר הכיר את מיקומה של שומרון: היה זה ניקולאוס איש דמשק, שבמקום אחר בספרו תיאר בפירוט את חוזקה של העיר, שנבע בראש ובראשונה ממיקומה הטופוגרפי המיוחד.⁶⁰ ואין תמה בכך: שומרון-סבסטיה נמנתה עם מפעלי הבנייה המפוארים ביותר שבהם התגדר הורדוס, והוקדשה לשמו של אוגוסטוס מטיבו. בשלב מסוים הייתה שומרון אחת משלושת מבצרי המפלס של הורדוס (קדמוניות היהודים טו, 292). מאמץ מיוחד הושקע על ידי הורדוס תחילה בהשלטת סדר בין תושביה (מלחמת היהודים א, 230), ולאחר מכן ביישובה על ידי חיילים משוחררים ואוכלוסייה נאמנה למלכות (קדמוניות היהודים טו, 296). אירועים עגומים הקשורים בהורדוס ובמשפחה המלכותית התרחשו בה.⁶¹ קשה להניח שניקולאוס, סופר החצר של הורדוס, לא הכירה מקרוב, מה גם שלאחיו פטולמאיוס היו אחוזות בקרבתה (קדמוניות היהודים יז, 289; מלחמת היהודים ב, 69). טקסט ממקור אשר כזה הכרוך בנתונים טופוגרפיים, ראוי להבינו מתוך שימת לב מרבית לתנאי השטח, בפרט כאשר לנוסח הכתוב בפני עצמו ייתכנו כמה פירושים.

מוקד הטעות בפירוש המונח *χεῖμαρρος* (אצל שליט: 'בנחלי איתן').⁶² *χεῖμαρρος*

59 שליט תיאר אמנם בהרחבה את מבני העיר ההרודיאנית, ראו: שליט, הורדוס (לעיל, הערה 22), עמ' 184-189, אבל אין בסקירתו דבר על הטופוגרפיה של האתר, וכל מה שמסר אינו אלא סיכום של הממצא הארכאולוגי עם דגש על מבנים המיוחסים להורדוס. גם את הגרסה החדשה והמורחבת של הספר, שממנה הוכן התרגום הגרמני (A. Schalit, *König Herodes*, Berlin 1969), כתב עוד לפני מלחמת ששת הימים (על סבסטיה: שם, עמ' 358-363).
60 ראו: קדמוניות היהודים יג, 275. יוספוס מציג את העיר שומרון כעיר חזקה מאוד, ומוסיף שיספר על אודותיה במקום אחר. הוא עושה זאת במסגרת תיאור ייסודה של סבסטיה על ידי הורדוס (שם, טו, 292-298). אולם יוספוס לא היה צריך להציג את העיר שומרון בפני קוראיו, שכן הוכירה פעמים רבות קודם לכן. אין זאת אלא שהמשפט הועתק פחות או יותר כמות שהוא מחיבורו של ניקולאוס. מן המשפט הנדון ניתן להסיק עוד שגם את תיאור ביצורה של שומרון בימי הורדוס (שם, 297-298) נטל יוספוס מניקולאוס. דבר זה עולה גם מהשוואה עם הגרסה המקוצרת של מלחמת היהודים א, 403, שלה שימש ניקולאוס מקור יחיד. על מקורו של סיפור הריסת העיר אצל ניקולאוס ראו לעיל, בהערה 13. את ההפרזה היתרה בממדי התפארת וה'החומה הכפולה' שהקים הורקנוס סביב לעיר (קדמוניות היהודים יג, 276) נראה ליחס לטעות פלאוגרפית בכתב היד של ניקולאוס שעמד לפני יוספוס; היא נמצאת גם במלחמת היהודים א, 403.

61 על פי המסופר, הורדוס התמוטט – גופנית ונפשית – בעיר שומרון לאחר הוצאתה להורג של מרים החשמונאית (קדמוניות היהודים טו, 240-246), ובניו אלכסנדרוס ואריסטובולוס הומתו בערוב ימיו בסבסטיה (קדמוניות היהודים, טז, 394; מלחמת היהודים א, 550-551). חגיגת הנישואין של הורדוס עם מרים החשמונאית, להבדיל, נערכה בשומרון בשנת 37 לפה"ס (קדמוניות היהודים יד, 467). ואולם קשה להניח כי כבר בשלב מוקדם זה מלא ניקולאוס תפקיד כלשהו במחיצתו של הורדוס.

62 שליט הושפע מן הסתם מן ההוראה השגורה 'נחל' ו'נהר', המופיעה כתריסר פעמים בספרים קודמים של

(*χειμάρρους*), ובצורתו המקוצרת *χειμάρρος*, שימש במקורו רק כתואר השם, כמעט תמיד יחד עם *ποταμός* (נהר), ואולם מאוחר יותר הפך גם לשם עצם. הוא מהווה צירוף של *χέιμα* (חורף, סערה) ו-*ρός* (זרם; זרם מים). כתואר השם הוראתו: סוער, חורפי, שוצף וכדומה, וכשם עצם – בראש ובראשונה: נהר, נחל, אבל גם: זרם חזק של גשמי חורף, הצפה של גשמי חורף, הפשרת שלגים, וכיוצא באלה (ובגלגול משמעות אפילו: עמק, וגם: אמת מים). לאור תנאי השטח יש לבחור בהוראה הנובעת גם מן האטימולוגיה: זרמים חזקים של גשמי חורף.⁶³ המשפט העוקב (*ὥστ' εἰς χαράδρας μεταπεσεῖν*) מציב לכאורה קשיים משל עצמו: הפועל *μεταπεσεῖν* פירושו: לעבור שינוי צורה, אבל גם בפשטות: ליפול, להתמוטט,⁶⁴ והמילה *χαράδρα* פירושה: ערוץ של נחל, וגם: נקיק, גיא, וכיוצא באלה. לנוכח הקשר הכתובים והטופוגרפיה של המקום מסתבר כי הכוונה לסחיפה ולהידרדרות האבנים של בנייני העיר אל התהומות שמסביב כתוצאה מן הגשמים העזים. שליט תרגם כאמור 'עד כדי כך שנהפכה לערוצים', וניתן להעלות כמה השערות מדוע נטה לפרשנות זו.⁶⁵

וכך נראה לתרגם את הסעיף כולו:

ובכן, הורקנוס כאשר לכד את העיר לאחר שצר [עליה משך] שנה, לא הסתפק רק בכך (בכיבושה), אלא 'העלים' אותה כליל כאשר חשף אותה (מילולית: בעשותו אותה חשופה) לזרמי הגשמים של החורף; שהרי לאחר שקעקע אותה (כלומר: את בתיה), עד כדי כך שקרסה אל הגאיות [אשר מסביב], ניטלו הימנה הסימנים שהייתה אי-פעם עיר.

מה פירושו המעשי של הכתוב? כפי שנראה בעליל מן השימוש במילית 'שהרי', המשפט המסיים ('שהרי' לאחר שקעקע אותה עד כדי כך שקרסה אל הגאיות 'וגו') בא לבאר את קודמו ('אלא 'העלים' אותה כליל כאשר חשף אותה לזרמי הגשמים של החורף'), דהיינו להסביר כיצד 'נעלמה' העיר באמצעות חשיפתה למי הגשמים. כיצד אירע הדבר בפועל? חיילי הורקנוס הרסו לא מעט מן

⁶³ 'קדמוניות היהודים'. אך בכל המקרים האלה יש לנו עניין בדברי יוספוס עצמו; במקרה הנדון – בהעתקה של דברי ניקולאוס. המילה אינה מופיעה בקטעים של יוספוס שנלקחו מניקולאוס.

⁶⁴ דוגמאות מפורטות וברורות להוראה זו ניתן למצוא בספרות בשפע. כך למשל בתאור המרדף של ספטימיוס סוורוס אחר חייליו של פסקניוס ניגר בקפדוקיה בשנת 193 לספירה אצל הרודיאנוס 'הסורי', בספרו על ההיסטוריה הרומית אחרי מרקוס אורליוס (ג, 3. 10-7): זרמים פתאומיים של מים שנוצרו כתוצאה מהמסת שלגים בהרי הטאורוס הבקיעו חומה במבצר בו מצאו מקלט חייליו של ניגר והביאו למנוסתם. הרודיאנוס תווך באותו תאור מספר פעמים על המונח *χειμάρρους* ביחס לזרמי ההפשרה הפורצים לכול עבר. הוראה זו, העולה כאמור מן האטימולוגיה, הוסיפה לשמש אפוא במשך הדורות דרך שגרה אצל סופרים שכתבו פרוזה פשוטה, ללא מליצות, למרות שכיחות ההוראה 'נהר', והיא היחידה ששרדה ביוונית המודרנית שהתפתחה ממנה.

⁶⁴ על השתחוקות הקידומת (*praeverbium*) בפעלים מורכבים (*composita*) ראו: H.B. Rosen, *Eine Laut- und Formenlehre der herodotischen Sprachform*, Heidelberg 1962, pp. 168-172; והשוו: ב' בר-כוכבא, 'התיישבות בני חוניו במצרים – הערות פילולוגיות', ציון, סד (תשנ"ט) עמ' 225. כך פרשו בדין גם בקונקורדנציה ליוספוס – (hinab) *stürzen*, ובמובאות: *ὥστ' εἰς χαράδρας μεταπεσεῖν* (sc. τὴν πόλιν) ראו: K.H. Rengsdorf (ed.), *A Complete Concordance to Flavius Josephus*, III, Leiden 1973, p. 96. הלקסיקוגרפיה של יוספוס עצמו אינה יכולה להועיל שכן הדברים נלקחו מניקולאוס, שאוצר המילים שלו אינו מוכר די הצורך.

⁶⁵ ייתכן שנגרר אחר תרגומו למילה *χειμάρρους*, המופיעה במשפט הקודם, והבין כי 'נחלי איתן' יצרו במהלכם 'ערוצים' של נחלים, ואפשר שביקש למצוא במשפט ביטוי נוסף להבדל בין פארה של העיר בעבר למצבה לאחר הכיבוש כאשר איבדה את צורתה, ולכן פירש את *μεταπεσεῖν* בהוראה של שינוי צורה, דבר שכשלעצמו חייב לתרגם את *εἰς χαράδρας* – 'לערוצים'.

התשתיות ומבתי העיר (לאחר שקעקע' וכו'). המבנים ומערכת הניקוז, שבעבר עצרו, ויסתו וכיוונו את זרמי המים של הגשמים, לא עמדו עוד בפרץ. כפי שלמדנו למרבה הצער בשנים האחרונות, די אפילו ב'חסימות' כלשהן במערכת הניקוז (שלא לדבר על התקנה לקויה) כדי לגרום להצפות והרס בשטחים בנויים. הוסף לכך את תלילותו של ההר: זרמים עזים של מי גשמים סחפו עמם את אבני הבתים והמבנים האחרים אל הגאיות המקיפים את ההר ('עד כדי כך שקרסה אל הגאיות'), והשלימו בכך את מלאכת הריסת המקום עד שאיבד כל צורה, ולא ניכר היה שבעבר שכנה בו עיר.

שומרון, שזכתה כנראה למעמד של פוליס,⁶⁶ התהדרה בהכרח כמנהג התקופה – עוד לפני בנייתה מחדש על ידי הורדוס – בבנייני ציבור מונומנטליים, במקדשים ובמתקני תרבות, חינוך וספורט, כתאטרון וגימנסיון, וכן במבני מגורים, מהם מפוארים יותר ומהם מפוארים פחות. כולם או חלקם התמוטטו, ואבניהם נסחפו והתפוררו בגאיות שמסביב. בין אם הקיף ההרס את כל המקום בין אם לאו, האתר לא דמה עוד לעיר. אוסוף, מבלי להיכנס לפרטים, כי הממצא הארכאולוגי מן החפירות החלקיות שנערכו בשומרון בשנות העשרים והחמישים של המאה שחלפה, אין בו כדי לאשר, גם לא כדי להכחיש, את ממדי ההרס המתואר. לעומת זאת הממצא הנומיסמטי מאשר – לפי שעה – את המסקנה העולה משילוב הסיפור שלפנינו עם אזכור סמאריה בין הערים שנבנו מהריסותיהן ביזמת גביניוס (בשנת 57),⁶⁷ לפיה העיר חרבה ולא התאוששה אלא כעבור עשרות שנים.⁶⁸

★

לסיום, להלן עיקרי התמונה ההיסטורית המצטיירת: יוחנן הורקנוס השתלט על אדומיאה ומרכז השומרון בשנים 111-113. המצב הפנימי במעצמות האזוריות באותן שנים איפשר לו לפעול כרצונו. תמורות שחלו כעבור זמן מה בחצרות בית תלמי ובית סלאוקוס הגבילו במידה מסוימת את חופש הפעולה של המדינה היהודית, והעמידו אותה בפני הסכנה של התערבות מבחוץ. אף על פי כן הטיל

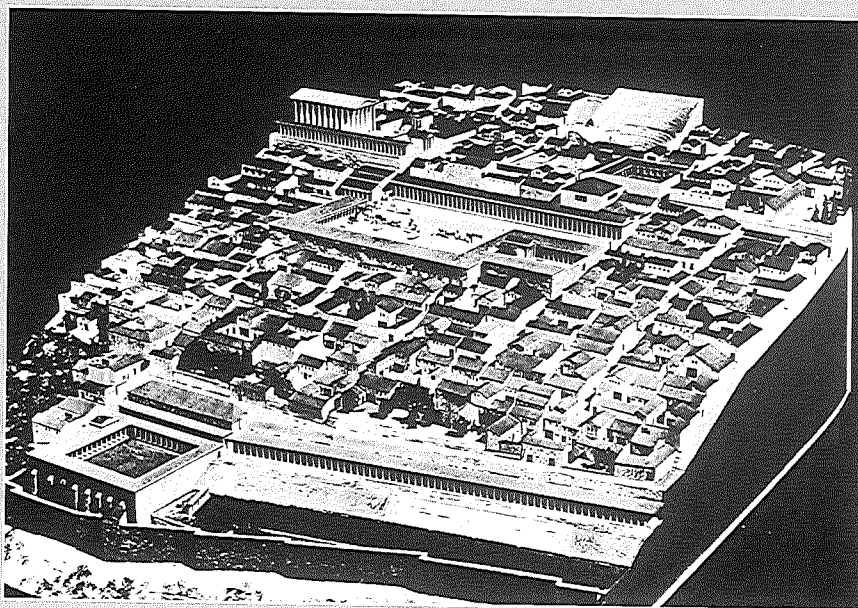
66 המקום נוסד כמושבה צבאית מוקדונית. ראו הסקירה של V. Tcherikover, *Die hellenistischen Städtegründungen* von Alexander der Grossen bis auf die Römerzeit, Leipzig 1927, pp. 73-74. סקירה עדכנית לסוגיה תמצא בספרו של גצל כהן על המושבות ההלניסטיות במזרח העומד לראות אור (כרך המשך לספר: G.M. Cohen, *Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*, Berkeley 1995). על שינוי שחל במעמדה בשלב מסוים ועל הפיכתה של סמאריה לפוליס ניתן אולי ללמוד מתיאורה בקשר להטלת המצור על ידי הורקנוס כ'עיר בצורה מאוד' (קדמוניות היהודים יג, 275) וכן מן ההדגשה כי עם חורבנה לא ניכר עוד שהייתה לה צורת עיר. חשובים עוד יותר אזכורי שומרון בקבוצת 'ערים' שניתן להוכיח כי רובן זכו למעמד של פוליס, ואשר שיחרורן והקמתן מחדש לאחר נפילת מלכות החשמונאים מיוחסת בשתי רשימות לפומפיוס ולגביניוס (ראו בהערה העוקבת).

67 מלחמת היהודים א, 165-166; קדמוניות היהודים יד, 88. ברשימת הערים שעוד קודם לכן (בשנת 63) הורה פומפיוס לקומם מהריסותיהן, אשר נמסרה על-ידי ניקולאוס, נפלה כמסתבר לאקונה בכתב היד ממנו העתיק יוספוס (מלחמת היהודים א, 156; בין המילים *Ἰππὸν κατέσκαψαν*, כתוצאה משימוש ב'*κατέσκαψαν* משני עברי הלאקונה), אשר שיבשה את כוונת הרשימה. בקדמוניות היהודים יד, 75-76 נמצא נוסח מעובד על-ידי יוספוס – בעיקר בשינוי סדר המשפטים וגיוון אוצר המילים – שהוטעה בגלל הלאקונה.

68 ספראי (לעיל, הערה 58) מסכם את הממצא הארכאולוגי מן החפירות שהתרחשו שבהן התקיימו בשנת 1957. הסיכום הנוגע לממצא הנומיסמטי אינו מבדיל בין תקופות ושלטים בימי מדינת החשמונאים, ואינו מוסר על כמויות אבסולוטיות. מתבקשת בחינה מדוקדקת והשוואתית של החומר הנומיסמטי. בדיקה כזו נערכת עתה על ידי אילן שחר, במסגרת עבודת גמר למא. בחוג ללימודים קלאסיים באוניברסיטת תל-אביב. מהתרשמות ראשונית בולטת הפסקה של כארבעים שנה בממצא המטבעות מאז כיבושה של שומרון על ידי הורקנוס הראשון. אני אסיר תודה למר אילן שחר על שחלק עמי מידע זה.

הורקנוס מצור על העיר שומרון בשנת 107/108. כיבושה של סמאריה, שהייתה בעלת מסורת צבאית מוקדונית מאז ימי הדיאדוכים, היה חיוני לשם השלמת ההשתלטות היהודית על שדרת ההר המרכזית, מה גם שבתחום השיפוט של העיר נכללו כמקובל כפרים ושטחים נרחבים. מחמת המוניטין של סמאריה בעולם ההלניסטי ורגישות היחסים עם המעצמות, נזקק הורקנוס הפעם לעילה שתצדיק את המצור והכיבוש.

ה-casus belli נמצא עד מהרה: ההטרדה והתוקפנות של תושבי סמאריה נגד הישוב היהודי בגרש אשר במחוז עקרבא. ישוב זה היווה חוליה במערכת ההתפשטות - המתוכננת או המאוולתרת - של השליטים החשמונאים. כבר בימי יהונתן ניכר רוב יהודי בעפרים, לוד ורמתים, המחוזות של דרום השומרון, והם סופחו ליהודה באישור המלכים הסלאוקים. בשלב כלשהו הפך מחוז עקרבא המדברי למחצה, שבשולי הריכוז האוכלוסייתי השומרוני הגדול שמסביב לשכם, ליעד להתיישבות ולסיפוח,

מבנים ציבוריים בעיר הלניסטית - שלטון, חינוך, תרבות ודת

(פריאני שבמערב אסיה הקטנה; שחזור במוזאון פרגמון בברלין)

למטה - הגימנסיון: מימין - 'סטדיון' (אצטדיון); משמאל - 'פליסטרה' (זירת היאבקות); בתוך המבנה - אולמות הרצאות וכיתות לימוד

במרכז - ה'אגורה' (השוק); מעליה, המבנה המוארך של ה'סטואה' - שדרת העמודים המקורה, שחדריה הפנימיים שמשו למשרדי ה'ארכונטים' ('ממשלת' העיר) וכארכיון עירוני; בימין ה'אגורה' - ה'בולאטריון', אולם מועצת העיר (ה'בוליה')

בפסגת הגבעה - התאטרון, שהיה גם מקום כינוס ה'אקלסיה' (אספת העם); משמאל - מקדש האלה אתנה, פטרונית העיר

משום שהיה כמעט ריק מאוכלוסייה ובשל הרצף הטריטוריאלי שלו עם המחוזות היהודיים שבדרום השומרון. ההתיישבות היוזמה בגרש שימשה חיל חלוץ, ואוישה על ידי אנשים חדורי מוטיבציה אידיאולוגית ו/או מחוסרי קרקע מהר יהודה. אפשר שנוספו עליה 'מאחזים' זעיר פה זעיר שם. ההתיישבות החדשה, שהיה בה כדי לרמוז על כוונותיהם הטריטוריאליות של החשמונאים, נתפסה על ידי תושבי מרכז וצפון השומרון כראש חץ של איום פוטנציאלי. עם כיבושם של שכם והר גריזים הגיעה הסכנה לפתחם של אנשי סמאריה. אלה ניסו להתמודד עם המצב החדש שנוצר בדרך של פעולות תוקפניות – נואשות מטיבן, אבל כנראה מכאיבות – נגד גרש, הישוב היהודי המבודד, יחד עם פעילות שתדלנית נמרצת באנטיוכיה ובאלכסנדריה שאך הרחיקה מעט את הקץ. הטלת המצור אומנם הביאה להתערבות צבאית סלאוקית, אולם רק באמצעות כוחות מוגבלים ומפולגים, שלא היה בהם כדי למנוע את כיבוש העיר. גורלה של סמאריה לא שפר עליה מזה של ערים הלניסטיות אחרות אשר – כמנהג הזמן – נפגעו קשה ו/או נהרסו כליל על ידי החשמונאים. הגשמים העזים שניתכו בהר שומרון לאחר מעשי ההרס הגבירו את החורבן בעיר ששכנה בפסגת ההר התלול ובמורדותיו. סמאריה שוקמה רק כעבור עשרות שנים, לאחר נפילתה של מלכות החשמונאים. מדיניות ההריסה בידי החשמונאים הותוותה על ידי שורה של סיבות מורכבות, בהן כאלה השלוכות זו בזו: הבטחת השליטה היהודית בארץ־ישראל כולה והרצף הטריטוריאלי בין ריכוזי היישוב היהודי; לחצים של חוגים מסוימים שתבעו לממש את חוקי ספר דברים ביחס לאוכלוסייה הנכרית בארץ; המשקעים הקשים שנוצרו בעבר ביחסים עם השכנים; צעדי מנע כדי שניתן יהיה לקדם בעתיד, ללא הפרעה, את פני הניסיונות החוזרים ונישנים של המעצמות ההלניסטיות מצפון ומדרום להשתלט על הר יהודה (ניסיונות שמקצתם הביאו לאובדן זמני ו/או חלקי של העצמאות היהודית); וכמסתבר, גם הטראומה הגדולה של ימי גזירות הדת, על כל היבטיה, שעיצבה במידה רבה את התייחסות היהודים לסביבתם. על אלה נוספו שיקולים מישניים ומקומיים שהזמן גרמן. את עוצמת הפעילות והתגובה היהודית יש לראות בפרספקטיווה הרחבה של מציאות העת העתיקה בכללותה, והנסיבות המיוחדות של השעה.